

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN AZƏRBAYCANIN TURİZM
SEKTÖRÜNÜN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN İQTİSADI-STATİSTİK
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Baxışov Rauf Rafayıl

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” **2022-ci il**

**“İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN AZƏRBAYCANIN TURİZM
SEKTORUNUN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN İQTİSADI-STATİSTİK
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 – Mühəsibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: Xidmət sferasında mühəsibat uçotu və audit

Qrup: 426

Magistrant:

Baxışov Rauf Rafayıl oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.Cavadov Ramiz Cavad

_____ **imza**

Program rəhbəri:

i.ü.f.d.Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Baxışov Rauf Rafayıl oğlu and içirəm ki, “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin Azərbaycanın turizm sektorunun inkişafına təsirinin iqtisadi-statistik qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN AZƏRBAYCANIN TURİZM SEKTORUNUN İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN İQTİSADI-STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: İşğaldan azad edilmiş ərazilər təbiət, tarixi-mədəni irs baxımından turizmin inkişafı üçün çox perspektivli bir regiondur. Vətən müharibəsindən keçən zaman kəsiyində bu ərazilərdə həyata keçirilən bərpa-quruculuq layihələri yaxın gələcəkdə regiona səfər edə biləcək yerli və xarici turistlərin sayının sürətlə artacağını guman etməyə əsas verir.

Tədqiqatın məqsədi: Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin iqtisadi dövriyyəyə rekreasiya edilməsi baxımından bu regionda reallaşdırılan bərpa-quruculuq işlərinin zəminində ərazilərin mövcud turizm potensialının araşdırılması və qiymətləndirilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Müşahidə, qruplaşdırma, zaman sıralarının təhlili, riyazi-statistik, qrafik, SWOT-təhlil

Tədqiqatın informasiya bazası: Turizm haqqında müvafiq qanunlar, qərarlar, azad edilmiş ərazilərin bərpası və quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı ölkə Prezidentinin müvafiq sərəncamları, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistik məlumatları, Dövlət Turizm Agentliyinin, Azərbaycan Turizm Bürosunun, bibliografik mənbələrin və internet resurslarının məlumatları

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Azad edilmiş ərazilərdə ermənilər tərəfindən 30 il ərzində basdırılmış və xəritəsi olmayan çoxlu minaların, Vətən müharibəsi zamanı istifadə olunan və partlamamış pirotexnikanın mövcudluğu ərazilərin ziyarət olunmasına əngəl yaradır. Son illərdə Covid-19 Pandemiyasının yaratdığı məhdudiyyətlər. Dünya təcrübəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, belə ərazilərdə turizmin inkişafı haqqında kifayət qədər nəzəri məlumatların olmaması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqat işini Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin turizm potensialının statistik qiymətləndirilməsinə həsr edilmiş ilk magistr dissertasiyası saymaq olar. Bu ərazilərin unikal təbiətə, tarix-mədəniyyət abidələrinə, qədim tarixə, qalalara malik olması bu ərazilərin turist cəlbediciliyini yüksəldir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf strategiyasının hazırlanmasında, ərazidə ağıllı iqtisadiyyat subyektlərinin yaradılması işində, regionun turizm potensialının inkişaf etdirilməsi üçün reallaşdırılacaq layihələrin icrasında.

Açar sözlər: işğaldan azad edilmiş ərazilər, turizm, potensial

ECONOMIC-STATISTICAL ASSESSMENT OF THE IMPACT OF THE OCCUPIED AREAS ON THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM SECTOR OF AZERBAIJAN

SUMMARY

The actuality of the subject: The liberated territories have a big potential for the development of tourism in terms of nature and historical and cultural heritage. Reconstruction projects implemented in these areas since the War make us believe that the number of tourists, who will visit the region, will increase soon and it will affect the development of the non-oil sector and smart services.

Purpose and tasks of the research: Research and assessment of tourism opportunities of the liberated territories of Azerbaijan based on reconstruction work carried out in the region in terms of recreational economic turnover.

Used research methods: Observation, grouping, time-series analysis, mathematical-statistical, graphical, SWOT analysis

The information base of the research: Relevant decrees of the President of Azerbaijan on the implementation of restoration and construction works in the liberated territories, official statistics of the State Statistics Committee of Azerbaijan, information from the State Tourism Agency, Azerbaijan Tourism Bureau, bibliographic and internet resources

Restrictions of research: The presence of unexploded mines and pyrotechnics which were buried by Armenian vandals is a real obstacle to visiting liberated territories. Restrictions created by the Covid-19 Pandemic in the last two years. In world practice, there is a lack of sufficient theoretical information on the restoration of those territories and the development of tourism in such areas.

The novelty and practical results of the investigation: This research can be considered the first master's dissertation devoted to the statistical assessment of the tourism potential of the liberated territories of Azerbaijan. The liberated territories have an ancient history, unique fauna, and flora, historical and cultural monuments, forests, and which increase the tourist attractiveness of these areas.

Scientific-practical significance of results: In the preparation of the development strategy of the liberated territories, in the creation of smart economic entities in the area, in the implementation of projects which will be used to develop the tourism potential of the region

Keywords: liberated territories, tourism, potential, development.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABTSS	Azərbaycan Beynəlxalq Turizm və Səyahətlər Sərgisi
AHLEI	Amerika Hotel Təhsili üzrə İnstitutu (American Hotel & Lodging Educational Institution)
ATB	Azərbaycan Turizm Bürosu
BMTTEMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı
BTİM	Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi
DTA	Dövlət Turizm Agentliyi
EMITT	Şərqi Aralıq dənizi Beynəlxalq Turizm və Səyahət Sərgisi (East Mediterranean International Tourism & Travel Exhibition)
GUAM	Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldovanı birləşdirən regional təşkilat
İDTEMT	İslam Dünyası Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı
İTB	Berлиндə Beynəlxalq Turizm Birjası
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
MİSE	Görüşlər, Təşviqlər, Konfranslar, Sərgilər (Meetings, Incentives, Conferences, Exhibitions)
TÜRKSOY	Türk ölkələrinin mədəniyyət səylərini birləşdirən beynəlxalq təşkilat
ÜTT	Ümumdünya Turizm Təşkilatı
ABTSS	Azərbaycan Beynəlxalq Turizm və Səyahətlər Sərgisi
AHLEI	Amerika Hotel Təhsili üzrə İnstitutu (American Hotel & Lodging Educational Institution)
ATB	Azərbaycan Turizm Bürosu
BMTTEMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı
BTİM	Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi

	GİRİŞ	8
I FƏSİL	TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN MAHİYYƏTİ VƏ TƏSNİFATI	12
1.1	Turizm anlayışı və onun mahiyyəti.....	12
1.2	Turizm işində xidmətlərin təsnifatına nəzəri yanaşmalar.....	15
1.3	Turizm sektoruna yatırılan investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətinə nəzəri baxış.....	18
II FƏSİL	AZƏRBAYCANIN TURİZM SEKTORUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	27
2.1	Azərbaycanının mövcud turizm potensialının qiymətləndirilməsi.....	27
2.2	Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunda inteqrasiya proseslərinin təhlili.....	41
2.3	Azərbaycan Respublikasının turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsi.....	47
III FƏSİL	AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNİN TURİZM POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	56
3.1	İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf strategiyası.....	56
3.2	İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf siyasətinin prioritetləri, hədəfləri, məqsədləri və istiqamətləri.....	63
3.3	Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində turizmin inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi.....	73
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	82
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	85
	Cədvəllərin siyahısı.....	90
	Qrafiklərin siyahısı.....	90
	Şəkillərin siyahısı.....	90

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İnsanların istirahətə, sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına ehtiyacı, həyat şəraitinin yaxşılaşması ilə yanaşı, asudə vaxtının artırılması, insanların dünyanın coğrafi sərvətlərinin müxtəlifliyi ilə tanış olmaq istəyinin getdikcə artması, digər xalqların mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə maraq son vaxtlar dünyada turist səfərlərinin artmasına və onların müntəzəm xarakter almasına xidmət etmişdir. Bunun nəticəsidir ki, turizm müasir dünya iqtisadiyyatının ən dinamik inkişaf edən sahələrindən biridir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı iqtisadi diversifikasiyanın yeni mexanizmlərinin yaradılması, iqtisadi münasibətlərin bütün iştirakçılarının fəaliyyətində qənaətcil istehsal texnologiyalarının tətbiq edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının inkişafı, yeni sənaye siyasətinin, milli sahibkarlıq və texnoloji təşəbbüslərin həyata keçirilməsi vasitəsilə monoprofilli ixtisaslaşmadan imtina zərurətindən ibarət region qarşısında duran problemlərin həlli kimi məsələləri ön plana çəkir. Müasir reallıqlar hədəflərə çatma dinamikasını artırma biləcəkdir yeni mexanizmlərin tətbiqinə yönəlmiş prinsiplərin zəruriliyini ön plana çıxarır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya əsaslanan və qlobal rəqabət qabiliyyətinə malik yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Azərbaycan alimlərindən prof., Ə.Q.Əlirzayev, prof. Allahverdiyeva L.Ə., i.ü.f.d.Cabbarov Ə.X., prof. Qasimov R.M., rus alimlərindən A.P.Duroviç, Buylenko V.F., Pozdnyakov V.Y., dünya alimlərindən Bernekke P., Porter M. və başqaları turizm industriyasının müxtəlif aspektlərini öz elmi tədqiqatlarda tədqiq etmişlər. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin turizm potensialının araşdırılması özünün ilkin mərhələsini yaşayır və bu sahənin öyrənilməsinə və araşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya əsaslanan və qlobal rəqabət qabiliyyətinə malik yeni

iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Tədqiqatın əsas məqsədi işğaldan azad edilmiş ərazilərin dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək, o cümlədən bu regionun turizm potensialının araşdırılması nəticəsində ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına rekreasiya imkanlarını qiymətləndirmək və müvafiq təklif və tövsiyələr formalaşdırmaqdır. Sadalanan məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı kimi vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

- Azərbaycanın turizm sektorunun müasir vəziyyəti haqqında statistik məlumatlar toplamaq
- Turizm sektoruna yatırılan investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətini qiymətləndirmək
- Ölkənin mövcud turizm potensialının qiymətləndirilməsi
- Turizm sektorunda inteqrasiya proseslərinin təhlil etmək
- Turizm sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyini qiymətləndirmək;
- Azərbaycanın İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək
- Azərbaycanın İşğaldan azad edilmiş ərazilərinin turizm potensialını qiymətləndirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Bütövlükdə Azərbaycanın turizm sektorunun müasir durumu, imkanları və işğaldan azad edilmiş tarixi ərazilərin turizm potensialının qiymətləndirilməsi, problemləri, inkişaf perspektivləri təşkil edir. Tədqiqatın predmetini bütövlükdə Azərbaycanın və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm sektorunun inkişafına təsir edən sosial-iqtisadi hadisə və proseslərin kəmiyyət-keyfiyyət xarakteristikalarının iqtisadi-statistik qiymətləndirilməsi təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Disserasiya işi yerinə yetirilərkən bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir: müşahidə, müqayisəli iqtisadi-statistik təhlil, qruplaşdırma, sistemli təhlil, SWOT təhlil, multiplikator təhlil.

Tədqiqat aparılarkən müşahidə metodundan istifadə etməklə turizm sektorunda baş verən hadisə və proseslərin sayını, həcmi və səviyyəsini özündə əks etdirən məlumatlar toplanmışdır. Qruplaşdırma metodundan istifadə etməklə turizm xidmətlərinin təsnifatlaşdırılması öyrənilmişdir. Ölkənin turizm sektorunda baş verən hadisə və proseslərin səviyyə və dinamikasının zamana və məkana görə qiymətləndirilməsi müqayisəli iqtisadi-statistik təhlil metodundan istifadə edilməklə aparılmışdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf strategiyasının qiymətləndirilməsi işində SWOT təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Multiplikator təhlili metodu ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların turizm sektorunun inkişafına və turizm sənayesində müşahidə olunan dinamik inkişafın ölkədə məşğulluğun səviyyəsinə və regionların inkişafına qarşılıqlı təsirini qiymətləndirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Turizm haqqında müvafiq qanunlar, qərarlar, sərəncamlar, İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı ölkə Prezidentinin müvafiq sərəncamları, Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi statistik məlumatları, Dövlət Turizm Agentliyinin, Azərbaycan Turizm Bürosunun, biblioqrafik mənbələrin və internet resurslarının məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə erməni vandalları tərəfindən 30 il ərzində basdırılmış və xəritəsi bəlli olmayan çoxlu minaların, Vətən müharibəsi zamanı istifadə olunan və partlamamış pirotexnikanın mövcudluğu ərazilərin ziyarət olunmasına ciddi əngəl yaradır. Son iki ildə Covid-19 Pandemiyasının yaratdığı məhdudiyyətlər. Dünya təcrübəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və belə ərazilərdə turizmin inkişafı haqqında kifayət qədər nəzəri məlumatların olmaması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqat işi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin turizm potensialının statistik qiymətləndirilməsinə həsr edilmiş ilk magistr dissertasiyası hesab oluna bilər. Bütövlükdə Azərbaycanın turizm sektorunun

inkişaf dinamikası və işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialı araşdırılmış və statistik göstəricilər əsasında qiymətləndirilmiş və aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- ✓ Azərbaycanın turizm sektorunun müasir vəziyyəti müşahidə və rəsmi statistik məlumatlar əsasında qiymətləndirilmişdir
- ✓ İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir
- ✓ Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialı qiymətləndirilmişdir
- ✓ İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə ağıllı iqtisadiyyat sūbyeklərinin yaradılması imkanları qiymətləndirilmişdir
- ✓ İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mövcud olan tarixi, mədəni, təbii sərvətlərin mövcudluğu əsasında regionun turizm cəlbediciliyi əsaslandırılmışdır
- ✓ Regionda çoxlu sayda mineral isti su qaynaqlarının olmasını nəzərə alaraq burada termal turizm növünün inkişaf etdirilməsi imkanları qiymətləndirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri:

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf strategiyasının hazırlanmasında
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf ssenarilərinin hazırlanmasında
- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə ağıllı iqtisadiyyat subyektlərinin yaradılması işində
- Regionun turizm potensialının inkişaf etdirilməsi üçün reallaşdırılacaq layihələrin icrasında
- Regionda sağlam ekoloji mühitin yaradılması üçün təklif və tövsiyələrin hazırlanmasında
- Regionda marketinq yönümlü sahələrin yaradılmasında
- Ölkə daxili və beynəlxalq yük və sərnişin daşımalarında məsafələrin və xərclərin azaldılması layihələrinin hazırlanmasında
- Qənətcil region layihələrinin hazırlanmasında

I FƏSİL. TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN MAHİYYƏTİ VƏ TƏSNİFATI

1.1. Turizm anlayışı və onun mahiyyəti

Müasir şəraitdə istehsal prosesində insan amili, informasiya, bilik daxil olmaqla qeyri-maddi amillərin aparıcı mövqə tutması mövcuddur. Bundan sonra maddi istehsal amilləri arxa plana keçir. Məhsulların yaradılmasında elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə xərclərinin cari artımı, yüksək rəqabət şəraitində malların davamlı olaraq yenilənməsi və təkmilləşdirilməsi ehtiyacı ilə bağlı xərclər, sənayedə qabaqcıl, intellektual texnologiyaların tətbiqi xərcləri haqqında əminliklə demək olar. istehsalat prosesi. Sadalanan xüsusiyyətlər istehsal prosesinin amillərinin strukturunda qlobal dəyişiklikləri, fərdi istehsal amilinin fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişiklikləri mühakimə etməyə imkan verir.

Bu gün şəxsi istehsal amili təsərrüfat mexanizminin aparıcı və ən dinamik inkişaf edən elementlərindən biridir. Özünə xas olan sürətli və mobil dəyişikliklərə görə dövrümüzün istehsal münasibətlərinin fenomeni kimi tanınır. Bu prosesdə şəxsi istehsal amilinin təkrar istehsalı, o cümlədən işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı və fərdin hərtərəfli inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim edilməsi dünya iqtisadiyyatına təsir edən mühüm amil olan turizm xidmətlərinə mühüm rol verilir. Fəal turizm getdikcə daha çox istehsal amillərinin təkrar istehsalının ən vacib komponentlərindən biri kimi qəbul edilir, ilk növbədə, insanın fiziki və əqli qabiliyyətlərinin bərpasını və saxlanmasını, habelə şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasını və zənginləşdirilməsini nəzərdə tutur. Turizm xidmətlərinin artan əhəmiyyəti, onların müasir cəmiyyətin həyatında iqtisadi və sosial əhəmiyyəti dünyanın əksər ölkələri tərəfindən qəbul edilir. Ölkələr arasında turizm xidmətlərinin göstərilməsi getdikcə daha çox beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin tərkib hissələrindən biri kimi qəbul edilir.

Müasir dünya iqtisadi münasibətlərinin xüsusiyyətlərindən biri də regional səviyyədə ölkələrin iqtisadi yaxınlaşması və qarşılıqlı əlaqəsi, nisbətən müstəqil iqtisadi zonalar yaratmağa çalışan iri regional inteqrasiya strukturlarının

formalaşması və bu regionların əhalisinin kütləvi yerdəyişməsidir. Bu, bir tərəfdən onunla izah olunur ki, istirahətini turizm vasitəsilə təşkil edən insanlar iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik zamanı təhlükədən yayınmağa çalışırlar və inteqrasiya zonasında olurlar. Dünyada bütün qitələrdə formalaşmış və məqsədlərinə və inteqrasiya dərinliyinə görə bir-birindən fərqlənən ən azı onlarla inteqrasiya qrupu var. Ən parlaq iqtisadi və siyasi birliklərdən biri iştirakçı ölkələrə insanların və kapitalın, malların və xidmətlərin sərbəst hərəkətini təmin edən Avropa İttifaqıdır (Aİ).

Demografik amildə baş verən dəyişikliklər, insanların Yer planetinin bütün ərazisində hərəkəti səyahət üçün şərait və imkanlar yaradır. Turizmin yaranması üçün ilkin şərtlərin kökü antik dövrdə dayanır. Qədim dünyada müəyyən ərazilərdə yaşayan insanlar zəruri məhsulların axtarışında öz səyahətlərini edirlər. Bu ehtiyacların ödənilməsi ibtidai insanların onlar üçün yeni yerlərə səfər edərkən, təbiət hadisələri ilə tanış olduqda aldıkları hisslər və hisslər nəticəsində getdikcə daha çox yeni ehtiyacların yaranmasına səbəb oldu. Tədricən səyahət ehtiyacı yaranmağa başladı. Yeni torpaqlar axtarışında təkcə qədim yunanlar deyil, həm də Cənubi Avropanın digər əyalətlərindən olan insanlar səyahət etdilər. Təsadüfi deyil ki, məhz bu dövrdə Xristofor Kolumb və digər böyük səyyahlar tərəfindən yeni torpaqlar kəşf edilmişdir. Yuxarıda göstərilənlərin hamısı turizmin formalaşması üçün yalnız ilkin şərtlər idi. Ona görə də turizmin formalaşması prosesini göstərməzdən əvvəl ona ehtiyacın yaranması üçün ilkin şərtləri araşdırmaq lazımdır.

Fəal turizm getdikcə daha çox istehsal amillərinin təkrar istehsalının ən vacib komponentlərindən biri kimi qəbul edilir, ilk növbədə, insanın fiziki və əqli qabiliyyətlərinin bərpasını və saxlanmasını, habelə şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasını və zənginləşdirilməsini nəzərdə tutur. Turizm xidmətlərinin artan əhəmiyyəti, onların müasir cəmiyyətin həyatında iqtisadi və sosial əhəmiyyəti dünyanın əksər ölkələri tərəfindən qəbul edilir. Ölkələr arasında turizm xidmətlərinin göstərilməsi getdikcə daha çox beynəlxalq və regional iqtisadi inteqrasiya proseslərinin tərkib hissələrindən biri kimi qəbul edilir.

İqtisad elminin klassikləri əsaslandırırırdılar ki, cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafının əsasını insanın istehsal fəaliyyəti təşkil edir, onun əsas gücü məhz insanın tələbatının ödənilməsindən asılıdır. Deməli, cəmiyyətin fəaliyyət prosesi həm bütün cəmiyyətin, həm də fərdin ehtiyaclarının ödənilməsinə tabedir. Ehtiyacların yaranması iqtisadi, coğrafi, tarixi və milli xüsusiyyətlərdən asılıdır. Yalnız insanın fiziki tələbatları ödənildikcə intellektual və sosial ehtiyac yaranır, o cümlədən turizmə ehtiyac yaranır (Salayeva A., 2015: səh. 35-37).

Turizmi tədqiq edən görkəmli alim-iqtisadçı P.Bernekkerə istinad edərək, ibtidai insanların köçəri həyat tərzi keçirmələrinin səbəbi onların qidaya, geyimə ehtiyac kimi həyati ehtiyaclarını ödəmək ehtiyacı idi. Nəzəriyyəçi onu da qeyd edir ki, insanlarda hər zaman cəmiyyətdə hansısa özünü təsdiq etmək, öz həyat səviyyəsini yüksəltmək, başqaları ilə ayaqlaşmaq istəyi olur ki, bu da turizm ehtiyaclarının yaranmasına səbəb olur (Berneker. P., 2015: p.78-79).

Turizmin inkişafının səbəblərini müəyyən etmək məsələsinə digər görkəmli alim C.Dümazedier də baxmışdır. Onun fikrincə, turizmin inkişafını stimullaşdıran əsas amil əmək qabiliyyətinin bərpa edilməsinin zəruriliyidir (Дюмазедьер Ж., 1974: стр. 122-138). Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, insanların öz iş qabiliyyətini bərpa etmək zərurəti dünya birliyinin inkişafının bütün mərhələlərinə xasdır.

Həqiqətən turist səyahətini belə kütləvi xarakter almağa nə vadar etdi? V.İ. Azar iddialarına əsasən, bu gün kütləvi turizmə yiyələnmənin səbəbi elmi-texniki tərəqqidədir (Азар В., 197: стр 9). Bu asılılıq məhsuldar qüvvələrin təkmilləşdirilməsi nəticəsində iş vaxtının azaldılması və insanların gəlirlərinin artması ilə izah oluna bilər. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin təkmilləşməsi ilə yanaşı, insanların tam istirahət etmək, ağır iş günündən uzaqlaşmaq imkanları getdikcə daha da məhdudlaşıb. Bu vəziyyət insanlarda iş şəraitini dəyişmək, təbiətdə, təmiz havada daha çox vaxt keçirmək həvəsini oyadır ki, bu da turizmin inkişafında əsas amildir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, insanların sadəcə olaraq turist səfərləri etmək istəyi onları reallaşdırmaq

üçün kifayət etmir. Turist tələbatının ödənilməsi həm də insanların maddi vəziyyətindən, yəni gəlir səviyyəsindən asılıdır.

A.P. Duroviçin mülahizələrinə əsasən turistlərin tələbatının ödənilməsi böyük ölçüdə əhalinin asudə vaxtı və pulu ilə bağlıdır (Дурович А., 2012: стр. 23). Bu o deməkdir ki, müasir şəraitdə istehsalın əsas amillərindən biri kimi əmək qabiliyyətinin təkrar istehsal, boş vaxtın miqdarı, maliyyə imkanları və istirahət məkanının mövcudluğu ilə məhdudlaşır. Beləliklə, turizm xidmətlərinə ehtiyac dünya cəmiyyətinin inkişafının o dövründə, insanların həyati ehtiyaclarını ödəyərək səyahət etmək istəklərini həyata keçirdikləri zaman yarandı. Bu gün bu ehtiyac, turizm tələbatı dünyanın əksər insanlarına xasdır. Səyahətlərin əhəmiyyətini nəzərə alaraq müasir dünya iqtisadi münasibətlərində turizmin rolunu müəyyən etmək son dərəcə vacibdir.

1.2. Turizm işində xidmətlərin təsnifatına nəzəri yanaşmalar

20-ci yüzilliyin sonları 21-ci əsrin başlanğıcını əhatə edən zaman kəsiyində səyahət öz mahiyyətini kökündən dəyişərək, sadəcə əyləncə və istirahətdən insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilərək, onun ehtiyaclarının ödənilməsi, həyatının zəruri səviyyəsinin saxlanması ilə bağlıdır. V.F. Buylenko, səyahət ehtiyaclarının artan rolu səyahət xidmətləri göstərənlərin meydana çıxmasına səbəb oldu ki, bu da öz növbəsində xüsusi məhsul növünün – turizm xidmətinin formalaşmasına səbəb oldu (Буйленко В., 2008: стр. 15). Deməli, turizm bizə bütün mallar kimi bazarda satıla bilən, alın bilən əmtəə şəklində görünür və maddi və qeyri-maddi xidmətlər şəklində həyata keçirilir. Onun həyati əhəmiyyət kəsb edən mallardan üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ona olan ehtiyac insanın gəlirinin müvafiq səviyyəsində yaranır.

Nəticədə beynəlxalq xarici iqtisadi əlaqələrdə aparıcı yer tutan turizm ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişafına və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafına hiss olunan təsir göstərməyə başladı. Turizm bu gün dünya iqtisadiyyatının ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biri kimi xarakterizə edilə bilər. 20-ci yüzilliyin 80-ci ilində

Dünya Turizmi haqqında Manila Bəyannaməsində qeyd edildiyi kimi, tətillər, istirahət, səyahət istiqamətini seçməkdə sərbəstlik, onu əhatə edənlərlə tanışlıq, şüurun gücləndirilməsi hər bir insanın təbii və ayrılmaz hüququdur. Beləliklə, dövlət vətəndaşlara turizmə çıxış üçün real imkanlar yaratmalıdır (Abdullayeva F., 2011: səh. 5). Aleksandrova A.Y. turizmi insanların daimi yaşayış və iş yerindən başqa yerlərdə hərəkəti və qalması zamanı yaranan münasibətlər və hadisələrin məcmusu kimi tərif edir (Александрова А., 2002: стр. 7).

Ümumdünya Turizm Təşkilatının verdiyi tərifə istinad edərək, turizm insanların istirahət, sağlamlıq, elmi və işgüzar ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə daimi yaşayış yerini dəyişməsi, habelə digər məqsədlərlə həyata keçirilməsidir. bir ildən çox olmayan müəyyən dövr üçün mənfəət. ÜTT turisti ən azı 24 saat səyahət etdiyi ölkənin ərazisində qalan şəxs kimi təsnif edir. Yaşayış yeri ilə əlaqəli olmayan ölkədə 24 saatdan az vaxt keçirən şəxs ekskursiya adlanır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının bəyanatına əsasən, turizmin davamlı inkişafa töhfəsinin əsas aspekti onun məşğulluq generatoru kimi əhəmiyyətindən ibarətdir. Bu təsir həm iş yerlərinin təmin edilməsi, həm də insan resurslarının ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlıdır.

Beynəlxalq təsnifata əsasən, turizm insanların əmək qabiliyyətinin bərpasından ibarət olan beynəlxalq əməkdaşlığın mühüm axını kimi çıxış edir. Məlumdur ki, turizm əsas amillərdən biri olan işçi qüvvəsinin təkrar istehsalına töhfə verir. istehsalı. Turizm çoxşaxəli təsərrüfat fəaliyyət növü kimi istehsal prosesinə sərf olunan insanın həyat qabiliyyətinin bərpasında, yeniləşməsində müsbət rol oynaya bilər.

Turizmi müxtəlif növlərinə görə təsnif edən bir çox sistemlər mövcuddur. Məsələn, V.F. Buylenko daxili və beynəlxalq turizmi aktiv və ya passiv olaraq fərqləndirir. Onun aşağıdakı növlərini ayırd edir (Буйленко В., 2008: стр. 25-26):

- səfərin məqsədinə görə (istirahət, təhsil, elmi, işgüzar);
- təşkilat növü üzrə (planlı, həvəskar);
- səyahət edənlərin sayına görə (fərdi, ailə, qrup);
- səyahət müddətinə görə (qısamüddətli, uzunmüddətli);

- səyahət edənlərin yaşına görə (uşaqlar, gənclər, böyüklər);
- hərəkət üsuluna görə (avtoturizm, karvan, dəniz və çay turizmi və s.);
- yerləşdirmə üsuluna görə (stasionar və mobil);
- turizm fəaliyyətinin intensivliyinə görə (dəyirmi-vəhşi və mövsümi);
- təbii ehtiyatlardan istifadə növü üzrə (əyləncəli, ekoloji, dağ, su və s.);
- maliyyələşdirmə forması ilə (kommersiya və sosial).

Səyahətlərin həyata keçirilə biləcəyi məqsədlərə görə turizm aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər: əyləncəli; qohumları və dostları ziyarət etmək; sağlamlığı yaxşılaşdırmaq; elmi və biznes; dini; idman.

İstirahət turizmi ölkənin görməli yerlərini ziyarət etməyi, konsertləri, teatrları, muzeyləri və s. nəzərdə tutur. Qohumları və dostları ziyarət etmək ən çox yayılmış turizm növlərindən biridir. Müalicə-sağlamlıq turizmi sanatoriyalara, kurortlara, klinikalara və müalicə-sağlamlıq xidmətləri göstərən digər müəssisələrə səfərlərlə bağlıdır. Elmi və işgüzar turizmə ezamiyyətlər, konfranslarda, simpoziumlarda iştirak və s. Həcc ziyarəti, məscidləri, kilsələri ziyarət etmək dini turizmdir. İdman turizminə ov, atçılıq, olimpiya, velosiped turları və digər turizm növləri daxildir.

Mütəxəssislər ölkədə turizmin və rekreasiyanın inkişafına təkan verən aşağıdakı səbəbləri qeyd edirlər: iqtisadi səbəblər (turizm davamlı iqtisadi inkişafa təsir göstərir); - sosial xarakterli səbəblər (turizm mədəni dəyərlərin inkişafına və qorunub saxlanmasına, insanların mənəvi və fiziki gücünün təkrar istehsalına, əhəlinin məşğulluğunun təmin edilməsinə və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək edir); - ekoloji səbəblər (Савельев Ю.В., Толстокузов О.В., 2008: стр. 96).

Ölkələrin yüksək iqtisadi, sosial və ekoloji inkişaf templərinə nail olmaqda marağını nəzərə alaraq, dünya standartlarının müasir tələblərinə cavab verən inkişaf etmiş turizm sənayesinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmağın sürətləndirilməsinə kömək edəcəkdir.

1.3. Turizm sektoruna yatırılan investisiya qoyuluşlarının əhəmiyyətinə nəzəri baxış

Müasir şəraitdə turizm sənayesi dünya iqtisadiyyatının inkişafına böyük təsir göstərir. Dünyanın əksər ölkələrində dövlətin rifahının əhəmiyyətli hissəsi turizm fəaliyyətinin təşkilindən əldə edilən gəlirlər üzərində qurulur. İqtisadi yüksəliş, əhalinin mədəni və maddi səviyyəsinin yüksəlməsi, asudə vaxtının artması ilə əlaqədar olaraq turizm dünyada aparıcı ixrac sənayesi olmağa iddialıdır. Turizm sənayesinin uğurlu inkişafı üçün istehlakçıların artan tələbatını təmin edən və ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verən rəqabətqabiliyyətli turizm sənayesini formalaşdırmaq lazımdır.

Bütün müəssisələrin qarşısında duran əsas məsələ investisiya tələbatını ödəyə biləcək əlavə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi məsələsidir. Bu problemi həll etməyin bir çox yolu var. Sahibkarların ən çox müraciət etdiklərini nəzərdən keçirək: 1. bankda kommersiya kreditinin rəsmiləşdirilməsi; 2. səhmləşdirmə; 3. flyuçers müqavilələri ilə ticarət; 4. franşayzing layihələrinin həyata keçirilməsi; 5. xarici kreditləşmə.

İnvestisiya ehtiyaclarını ödəmək üçün ən çox istifadə edilən üsullara xarici investisiya daxildir. Gəlin bunu daha ətraflı araşdıraq. Son illər turizm xidmətlərinə artan tələbat və dövlətin bu sahəyə göstərdiyi qayğı onun inkişafına maliyyə qoyuluşlarının artırılması zərurətini yaradır. Eyni zamanda, D.İ. Konovalov, turizmin inkişafının strateji məqsədi dünya standartlarının tələblərinə cavab verən, əsasən mehmanxana sənayesinin inkişaf etmiş infrastrukturunun yaradılmasıdır (Коновалов Д., 2005: с. 22). Beləliklə, turizm sənayesinə investisiyaların cəlb edilməsi prioritet vəzifələrdən biridir ki, bunun həlli üçün ilk növbədə investisiyanın tərifinin mahiyyətini və onların bölündüyü növləri başa düşmək lazımdır.

Rusiyalı mütəxəssislər turizm sektoruna yönəldilən investisiyaların təsnifatının aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini qeyd edirlər (Боголюбов В.С., Быстров С.А., 2009: с. 9-11):

1. investisiyanın həcminə görə:

- maliyyə investisiyaları (qiymətli kağızlara investisiya, kommersiya banklarına investisiya yatırmaq, daşınmaz əmlak fondlarında və ya digər şirkətlərin kapitalında payların əldə edilməsini nəzərdə tutur). Birjada qiymətli kağızlar paketini əldə etmək məqsədi ilə qoyulan vəsaitlər portfel investisiyaları adlanır;

- real investisiyalar istehsal vasitələrinə və istehlak mallarına kapital qoyuluşudur (həm öz, həm də borc götürülmüş, məsələn, bank). Bank kapitalının qoyulması vəziyyətində bank real investisiyalar edən investor olur. Real sərmayələr maddi (turizm məhsulu və əmtəələrinin istehsalı vasitələri) və qeyri-maddi (turizm kadrlarının ixtisasının artırılması və ya yenidən hazırlanması, zəruri tədqiqat işlərinin aparılması və s. vasitəsilə hər hansı qeyri-maddi səmərənin əldə edilməsi) bölünür.

2. investisiyaların həyata keçirilmə müddətinə görə:

- qısamüddətli (bir ilə qədər)
- orta müddətli (5 ildən 10 ilə qədər)
- uzunmüddətli (10 ildən çox).

3. investisiyanın növünə görə:

- birbaşa investisiyalar (investor tərəfindən səhm və ya əmlak qiymətləri şəklində aktivlərə iddianın birbaşa əldə edilməsini nəzərdə tutur);

- dolaylı investisiyalar (portfelin yaradılması, yəni qiymətli kağızların və ya əmlak dəyərlərinin pul vəsaitləri hesabına yığılması deməkdir);

- intellektual sərmayələr (patentlərin, lisenziyaların, nou-hauların alınmasını, işçilərin ixtisasının artırılmasını, elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını təmin etmək).

4. investisiyaların istifadəsi istiqamətində:

- turizm müəssisəsinin yaradılmasına vəsait qoyuluşu. Onların köməyi ilə yeni müəssisənin və ya törəmə müəssisənin (və ya nəvənin) aktivləri mövcud şirkətin bir hissəsi kimi yaradılır. Bu növ investisiyalar adi investisiyalar (mövcud turizm müəssisəsi üçün yeni obyektlərin yaradılmasına yönəldilmiş) və strateji investisiyalar

(onların məqsədi turizm sənayesində strateji investisiya ideyalarının həyata keçirilməsidir) bölünür;

- cari investisiyalar (turizm müəssisəsinin əsas fondlarının cari və əsaslı təmirinə, yaxud fiziki cəhətdən köhnəlmiş və köhnəlmiş istehsal avadanlıqlarının dəyişdirilməsinə vəsaitin yönəldilməsi);

- əlavə investisiyalar (turizm məhsullarına tələbatın yüksək olması səbəbindən istehsal həcmnin artırılması, istehsal prosesinin yenidən qurulması üçün istifadə olunan investisiyalar);

5. investisiyaların həcminə görə:

- nisbətən kiçik; orta; ölçüdə kifayət qədər böyükdür.

Rusiyalı mütəxəssis İqonina L.L. yanaşmasına əsasən investisiya resurslarının mülkiyyət formasından asılı olaraq özəl, dövlət, xarici və birgə investisiyalar ayırmaq məqsədə uyğundur (ИГОНИНА Л., 2005: стр.-34). Özəl investisiyalara fiziki şəxslərin və özəl müəssisələrin vəsaitlərinin investisiyaları daxildir. Dövlət investisiyaları dedikdə dövlət hökumətlərinin və dövlət müəssisələrinin maliyyə investisiyaları nəzərdə tutulur. Xarici investisiyalar xarici fiziki və hüquqi şəxslər, dövlətlər tərəfindən qoyulan investisiyadır. Birgə investisiyalara həmçinin milli və xarici maliyyə mənbələrindən vəsait qoyuluşları daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, sənayeyə effektiv təsir göstərmək üçün xarici investisiyalar yerli investisiyalardan üstün olmamalıdır. Yalnız bu halda onlar turizmin inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərə biləcəklər. Bandurin A.V., Çub B.A. kimi tədqiqatçıların yanaşmalarında investisiya prosesini qarşılıqlı faydalı hadisə kimi müəyyən edir ki, bunun nəticəsində mənfəət həm investora, həm də maliyyə resurslarını alanın özünə xeyrinə bölüşdürülməlidir (Бандурин А.В., Чуб Б.А., 1998: стр. 15). Turizm sənayesinə qoyulan investisiyalar həm ölkə daxilində, həm də xaricdə investisiyadan arzu olunan gəliri əldə etmək üçün ona uzunmüddətli investisiya şəklində maliyyə resurslarının istifadəsi kimi baxılmalıdır.

İnvestisiyaya təkan verən amillər müxtəlif ola bilər: turizmdə satış və xidmətləri artırmaq istəyi; mövcud maddi-texniki bazanın yenilənməsi və

təkmilləşdirilməsi ehtiyacı; yeni fəaliyyət növlərini inkişaf etdirmək istəyi. Bu amillər sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün iqtisadi bazanın yaradılmasında investisiyaların vacibliyini vurğulayır. İntestisiyaların ümumi formalarından biri birbaşa xarici investisiyalardır. Onların köməyi ilə nəzərdə tutulmuş layihələr həyata keçirilir, müasir texnologiyalar tətbiq edilir, milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası prosesi sürətləndirilir və s. BMT ekspertlərinin fikrincə, birbaşa xarici sərmayələri cəlb etmək üçün bir çox ölkələr, ilk növbədə, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli məkan kimi özləri haqqında təsəvvür yaratmalı və ya necə deyərlər, özlərini tanıtmalıdırlar.

İqtisadiyyata xarici investisiya axınını artırmaq üçün əlverişli investisiya mühiti yaratmaq lazımdır. Bir sıra alimlər, məsələn, O.F. Bıstrov, V.Y. Pozdnyakov və digər həmfikir alimlər investisiya mühitini investisiya riskinin dərəcəsini və onlardan səmərəli istifadə imkanlarını müəyyən etməyə imkan verən siyasi, iqtisadi, hüquqi, sosial, məişət, iqlim, təbii, infrastruktur və digər amillərin məcmusu kimi təqdim edirlər (Быстров О.Ф., Поздняков В.Ю., и др. 2008: стр 358. -10).

İqtisadçılar investisiya mühitinin regionun investisiya cəlbediciliyi ilə investisiya fəallığı arasındakı əlaqənin nəticəsi olduğunu iddia edirlər (Səlimov L., 2009: səh. 83–88). Həqiqətən də, bəzi bazar iştirakçılarının resurslarına ehtiyacı və onlar arasında əqd bağlayarkən digərlərinin müvəqqəti sərbəst vəsaitlərini investisiya etmək imkan və istəyini nəzərə alaraq, investisiya cəlbediciliyi əsas kateqoriya kimi nəzərə alınmalıdır.

İqtisadi ədəbiyyatda investisiya imkanı investisiya obyektinə investisiya qoyuluşu zamanı nəzərə alınan cəlbediciliyi və ya əlverişli xarici şərtləri əks etdirir (Кириченко А., 2010: стр. 145–153). Bu o deməkdir ki, investisiya cəlbediciliyi potensial investorları müəyyən obyektə sərmayə qoymağa təşviq edən və ya onları oradan dəf edən xarici amillərin məcmusundan ibarətdir.

Turizm fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini tədqiq edən iqtisadçı alimlərin fikrincə, investisiya cəlbediciliyinin əsas komponentləri investisiya potensialı və

onun gələcəkdə çəkə biləcəyi mümkün fayda və ya itkilər, başqa sözlə, investisiya riskidir (Вякина И.В., Александров Г.А., 2012: стр. 98-103).Alimlər iddia edirlər ki, investisiya potensialı əsas makroiqtisadi göstəriciləri, mövcud təbii ehtiyatları, işçi qüvvəsini, əsas vəsaitləri, infrastrukturunu, ev təsərrüfatlarının gəlirlərini və s. birləşdirir (Никонов С., 2008: стр. 149).Alimlərin regionun investisiya potensialının mahiyyəti ilə bağlı müddəalarına əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, onun formalaşmasında aşağıdakı komponentlər iştirak edir: təbii resurs komponenti, coğrafi komponent, iqtisadi komponent, infrastruktur komponenti, institusional komponent, əmək. qüvvə, elmi-texniki potensial, istehlakçı və istehsal komponentləri.Sadalanın komponentlərin hər biri iqtisadi sistemlər və investisiya obyektləri kimi regionların fəaliyyətinin səmərəliliyini xarakterizə edən bir sıra göstəricilərdən ibarətdir.

Təbii ehtiyat komponenti ölkənin və ya regionun ərazisində regionun müəyyən növ təbii ehtiyatlarla təminatını, onların keyfiyyət vəziyyətini, təbii ehtiyatların həcmində tullantıların və son məhsulun payını xarakterizə edir. Coğrafi komponent bölgənin coğrafi mövqeyini əhatə edir. Məlumdur ki, rayon ərazisinin su və quru yollarının kəsişməsində yerləşməsi, ərazi vasitəsilə regionlararası və beynəlxalq daşımaların həyata keçirilməsi ticarətin, eləcə də digər iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün mühüm ilkin şərtidir.İqtisadi komponent vergitutma bazasının vəziyyətini və həcmi, iqtisadiyyatın investisiya üçün cəlbedici sahələrinin regionda mövcudluğunu, müəssisələrin gəlirliliyini və s.

İnfrastruktur komponenti regionun bütün investisiya prosesinin həyata keçirilməsində iştirak edən bir-biri ilə əlaqəli və qarşılıqlı əlaqədə olan qurumlarla təmin edilməsini xarakterizə edir.İnstitusional komponent investisiya prosesinin dövlət tənzimlənməsi dərəcəsini, proses iştirakçıları tərəfindən müəyyən edilmiş qanunlara riayət olunmasına nəzarəti həyata keçirən strukturların mövcudluğunu xarakterizə edir.İşçi qüvvəsi investisiya potensialının tərkib hissəsi kimi regionda mövcud olan və investisiya prosesinə cəlb oluna bilən əmək resurslarının sayını və onların ixtisas səviyyəsini əks etdirir.Elmi-texniki potensial elmin inkişaf səviyyəsini,

regionun müasir texnika və texnologiyaların işlənib hazırlanması və tətbiqi imkanlarını, regionlararası innovativ proqram və layihələrin mövcudluğunu əks etdirir. İstehlakçı komponenti əhalinin rifah səviyyəsi ilə müəyyən edilir və regionda ümumi alıcılıq qabiliyyətini əks etdirməyə imkan verir. İstehsal komponenti regionda ictimai istehsal ehtiyatlarının mövcudluğunu, istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin həcmi, sənaye müəssisələrinin maksimum mümkün məhsulunu əks etdirir. Regionun investisiya potensialının hərtərəfli təhlili əsasında onun investisiya cəlbədiciliyinin artırılmasına yönəlmiş proqramlar hazırlanır. İntestisiya prosesi həmişə risklə əlaqələndirilir. İntestisiya riski maliyyə itkiləri ehtimalını nəzərdə tutur. İntestisiya riskinin aşağıdakı elementləri fərqləndirilir: qanunvericilik, siyasi, iqtisadi, maliyyə, sosial, cinayət, ekoloji risklər (Саргина Ю., 2007: стр. 236-237).

Bu elementlərin hər birini ayrıca nəzərdən keçirək:

1. Qanunvericilik riski investisiya üçün hüquqi şəraitin aşağı səviyyəli inkişafı, qanunvericilik aktlarına əməl edilməməsi və s. kimi faktları nəzərdə tutur.

2. Siyasi risklərin müəyyənləşdirilməsi regionda siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər, xarici siyasətdə baş verən dəyişikliklər, investisiya prosesinə inzibati məhdudiyətlər və digər xoşagəlməz siyasi amillərin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

3. Sahənin iqtisadi riskinin təhlili iqtisadi inkişafın səviyyəsi və tempi, elmi-texniki tərəqqinin tempi, inteqrasiya proseslərinin inkişafı kimi amillərin nəzərə alınması əsasında həyata keçirilir. və s.

4. Regionda maliyyə riskləri təhlil edilərkən istər donor, istərsə də akseptor olmasından asılı olmayaraq maliyyə strukturları ilə əlaqələrin xarakteri nəzərə alınır. Həmçinin, investisiyaya sərf edilmiş vəsaitlərin və gəlirlərin qaytarılması üçün investidlərə verilən təminatlar və s.

5. Sosial risk gözlənilən orta ömür uzunluğunun azalması, insanların sağlamlıq vəziyyətinin və rifah halının pisləşməsi nəticəsində dəyə biləcək zərəri müəyyən edir.

Sosial riskin qiymətləndirilməsi üçün əhalinin maddi təminat səviyyəsi, sağlamlıq vəziyyəti, əmək qabiliyyətli əhalinin sayı və s. istifadə edilə bilər.

6. Cinayət riskinin təhlili regionda cinayətkarlığın səviyyəsini və korrupsiyanın dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir.

7. Ekoloji risk ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsi, onun mühafizəsi üzrə məqsədyönlü proqramların mövcudluğu, radiasiya səviyyəsi və regionun investisiya cəlbediciliyini aşağı sala bilən digər amillərlə müəyyən edilir.

İnvestisiya fəaliyyətinin riski real vəziyyəti özündə əks etdirən statistik məlumatların təhlilinə əsaslanan obyektiv metodlardan və ekspertlərin, müxtəlif mütəxəssislərin qiymətləndirməsinə əsaslanan subyektiv metodlardan istifadə etməklə qiymətləndirilir.

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, yüksək investisiya cəlbediciliyi sosial-iqtisadi inkişafın yüksək və dayanıqlı artım sürətinə nail olunmasına təsir edən və regionun rəqabətqabiliyyətli status almasına töhfə verən əsas amillərdəndir. Bir tərəfdən məhdud investisiya resursları, digər tərəfdən isə müxtəlif cəlbedicilik dərəcələrinə malik investisiya obyektlərinin böyük seçimi şəraitində turizm müəssisəsinin fəaliyyətini strateji cəhətdən idarə etmək üçün investisiya strategiyasının hazırlanması zəruridir.

İnvestisiya strategiyası şirkətin səmərəli investisiya bazasının yaradılması üçün uzunmüddətli məqsədyönlü fəaliyyət planını, habelə investisiya fəaliyyətindən mənfəətin maksimallaşdırılması yollarını nəzərdə tutur. Turizm investisiya strategiyasının əsas məqsədi turizm şirkətlərinin inkişafına və onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş investisiyaların yüksək səmərəliliyinə nail olmaqdır. Bu baxımdan da turizm sənayesində investisiya layihələrinin idarə olunması sisteminin işlənilib hazırlanmasında investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin təmin edilməsi prioritet məsələ olmalıdır. Mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi, bu sistemin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə nəzarət obyektinin inkişafındakı qanunauyğunluqların, tendensiyaların vaxtında qeydə alınması, investisiya sahəsində

etibarlı məlumatların olması kimi prinsiplərdən ibarət idarəetmə sisteminin ahəngdarlığının təmin edilməsinə şərait yaradır. Onlar da öz növbəsində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsini tələb olunan nəticələrə və səmərəlilik səviyyəsinə nail olmağa istiqamətləndirməyə imkan verir (Саргина Ю., 2007: стр. 238-239).

Turizm fəaliyyətinin dinamik inkişafı dövlət tərəfindən ona ayrılan vəsaitdən, yəni dövlət dəstəyinin göstərilməsindən də asılıdır.

Turizm sektoruna özəl, o cümlədən xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün aşağıdakılar tələb olunur: turizm və rekreasiya potensialının təşviqini nəzərdə tutan reklam və informasiya fəaliyyətində yerli idarəetmə orqanlarının fəal iştirakı; özəl investisiya fəaliyyətini dəstəkləyən və stimullaşdıran liberal inzibati və vergi siyasəti; turizm müəssisələri arasında sağlam rəqabət mühitinin saxlanmasına yönəlmiş yerli idarəetmə qurumlarının effektiv antiinhisar və antikriminal siyasəti.

Qornostaeva L.A. xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsirini artırmaq üçün onların cəlb edilməsi siyasətini müəyyən edərkən, ilk növbədə, milli inkişaf maraqlarının nəzərə alınması, açıqlıq və proteksionizmin əlaqələndirilməsi, fərdi və strukturlaşdırılmış yanaşmanın tətbiqi zəruriliyini ön plana şəkir (Корностаева Л., 2011: стр. 60-64).

Dövlət investisiya siyasətini ərazilərin investisiya potensialının, investisiya prosesinə cəlb olunan infrastrukturun inkişafına yönəltməlidir. Regional müstəvidə həyata keçirilən investisiya proseslərinin daha da inkişafı və dərinləşdirilməsi üçün aşağıdakıların reallaşdırılması zəruridir:

- mövcud investisiya qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- büdcə investisiyalarından səmərəli istifadəyə;
- investorlar üçün əlverişli şərait yaratmaq;
- regionların informasiya infrastrukturunun inkişafını təmin etmək.

Dövlət investisiya siyasətində regionlarda əlverişli sosial-iqtisadi şəraitin yaradılması, turizm şirkətlərinin gəlirliliyinin təmin edilməsi, dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tarazlığının təmin edilməsi, əhəlinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi

zərurəti nəzərə alınmalıdır. Hazırda turizm sahəsində ən yüksək investisiya fəaliyyəti turizmin prioritet və sosial əhəmiyyətli sahibkarlıq fəaliyyəti növü elan edildiyi regionlarda qeyd olunur. Yuxarıda qeyd olunanlardan belə qənaətə gələ bilərik ki, Azərbaycan dünyada turizm bazarının uzunmüddətli artım imkanlarına malik, perspektivli ölkələrindən biri hesab oluna bilər.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN TURİZM SEKTORUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

2.1. Azərbaycanın mövcud turizm potensialının qiymətləndirilməsi

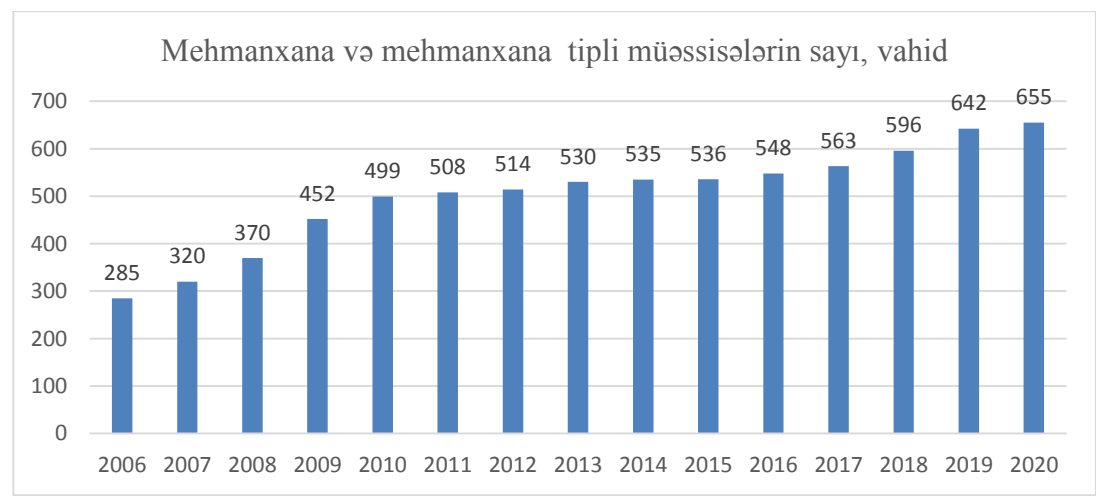
Müəyyən ərazidə turizm sektorunun qurulmasında turizm potensialının olması əsas şərt, və ya başqa sözlə desək təməl bazasıdır. Rus iqtisadçı alimi Q.S.Veçkanovun müəyyən etdiyi tərifə istinadən potensial ifadəsi əmtəə və xidmət istehsalının maksimum mümkün həcmi ilə istifadə oluna bilən ölkənin mövcud resurslarının, imkanlarının, güclərinin məcmusunu nəzərdə tutur (Вечканов Г., 2007: стр. 10). Digər rusiyalı alim Nikolayenko D.V. isə turizm potensialının dəyişkənliyini və onun regional müstəviyə xas olan sosial-mədəni xüsusiyyətlərdən asılılığını vurğulayır (Николаенко Д., 2001: стр. 36). Beləliklə, turizm potensialı turizm məhsulunun yaradılmasında zəruri resurslardan maksimum istifadə edilməsini nəzərdə tutur. Regionun turizm potensialı onun turizm sektorunun belə üçün onun imkanlarını müəyyən edən əsas amil hesab olunur ki, bunun da onun sosial-iqtisadi inkişafına müsbət təsiri bir çox ölkələrin iqtisadi təcrübəsindən görünür. Turizm sektorunu tədqiq edən digər mütəxəssis P.V.Qudz şərti olaraq ərazinin turizm potensialını texniki və iqtisadi turizm potensialına bölür (Гудзь П., 2003: стр. 11). Ərazinin turizm potensialının birinci komponenti yerləşdirmə obyektlərinin yerləşdirə biləcəyi turistlərin maksimum sayı və ya mövcud təbii ehtiyatlara malik müəyyən bir bölgə ilə xarakterizə olunur. İqtisadi turizm potensialı isə təsərrüfat subyektlərinin və idarəetmə orqanlarının regionun mövcud ehtiyatlarını səfərbər etməklə turizm xidməti imkanlarını ortaya qoymağa imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizm ehtiyatları istirahət, turizm və müalicə üçün nəzərdə tutulmuş təbii mənşəli obyekt və hadisələr, habelə antropogen fəaliyyət nəticəsində əldə edilən obyektlərdir. Turizm ehtiyatlarını səyahətçilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün təbiətdə mövcud olan və ya insan tərəfindən yaradılmış ehtiyatlar kimi də xarakterizə etmək olar. Turizm xidmətlərinin göstərilməsi baxımından zəruri

şəraitin tam yetərli səviyyədə təşkil olunmamasada, xarici turistlər Azərbaycanın müxtəlif ərazilərini ziyarət etmək marağında. Bu, ölkə ərazisində kifayət qədər çoxlu sayda tarixi və mədəni abidələrin, ələrişli iqlim şəraitinin, insan sağlamlığına fayda verə biləcək mineral mənbəli su qaynaqlarının mövcudluğu ilə əlaqələndirilə bilər. Lakin turizm fəaliyyətinin daha da səmərəli inkişafını təmin etmək üçün tək cə turizm resurslarının olması kifayət etmir. Bu həm də onunla izah oluna bilər ki, çoxlu sayda turist var ki, onlar üçün müasir mehmanxanaların və ya məsələn, nəqliyyat vasitələrinin olmadığı bir ölkə turist səfəri üçün uyğun deyil. Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, Azərbaycan ölkəyə turist cəlb etmək üçün bütün səylərini göstərir. Son illərdə yeni mehmanxanalar, istirahət mərkəzləri, turizm obyektləri istifadəyə verilmişdir. Lakin bu sektorun rəqabət qabiliyyətini artırılması baxımından dövlət bununla da kifayətlənmir.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2006-cı ildən ölkədə mehmanxanaların və buna bənzər yerləşdirmə obyektlərinin sayında nəzərə çarpan artım müşahidə olunur. Belə ki, belə obyektlərin sayı 2006-cı illə müqayisədə 2020-ci ildə nisbi ifadədə 2,3 dəfə və ya mütləq ifadədə 370 vahid artaraq 655-ə çatmışdır (Qrafik 1).

Qrafik 1: Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayının dinamikası

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> (qeyd: Qrafik rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir).

Hazırkı dövrdə Azərbaycanda ölkənin turizm sektorunun təkmilləşdirilməsini və onun inkişaf səviyyəsinin dünya standartlarına çatdırılmasını nəzərdə tutan məqsədyönlü tədbirlər planı böyük uğurla həyata keçirilir. Bu baxımdan turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı, turizm sektoru inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə sınaqdan çıxmış təcrübələrin tətbiq olunması, çağdaş infrastruktur turizminin yaradılması, ixtisaslı kadrların hazırlanması və s. kimi tədbirlər həyata keçirilir.

Beynəlxalq turizm təcrübəsi göstərir ki, kadr təminatı regionun turizm potensialının mühüm tərkib hissəsidir. İxtisaslı kadrlar olmadan turizm fəaliyyətindən müsbət nəticə əldə etmək real deyil. Dövlət başçısı tərəfindən Azərbaycanda turizm ili kimi təsdiq edilmiş 2011-ci il turizm sektorunda müsbət meyillərin sürətlənməsinə stimullaşdırıcı təsir göstərmişdir. Bu il üçün nəzərdə tutulan tədbirlər planında bu sahə üçün kadrların hazırlanması, eləcə də Turizm İnstitutunun fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi, bir neçə orta ixtisas təhsili müəssisələrinin yaradılması kimi məsələlər öz həllini tapmışdır. 2011-ci ildə Turizm Assosiasiyası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və Turizm İnstitutu ilə birlikdə ölkənin müxtəlif bölgələrində turizm şirkətləri, mehmanxana və restoranlar üçün kadrların hazırlanması məqsədilə silsilə treninqlər keçirmişdir. Dünya təcrübəsinə əsaslanan müxtəlif ixtisaslaşdırılmış proqramlardan istifadə edilmişdir. Otel sənayesi üçün müxtəlif təhsil və təlim proqramlarının tanınmış Amerika təchizatçısı – AHLEI (The American Hotel & Lodging Educational Institution) institutu ilə əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanıb. AHLEI ilə əməkdaşlıq seminarların və işçilərin təlimlərinin sayını artıracaq və bununla da Turizm Assosiasiyasına öz üzvlərinə turistlərə təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqda köməklik göstərəcək. Ölkədə turistlərə xidmət sektorunun rəqabətliyini yüksəltmək baxımından səmərəli marketinqin və qiymət siyasətinin, həmçinin turizm xidmətlərinin göstərilməsi işində yeni yanaşmaları i nəzərdə tutan, zamanın tələblərinə uyğun müasir marketinq siyasətini həyata keçirmək zərurət kəsb edir. Ona görə də turist səfəri üçün ölkə seçilərkən mehmanxana və mehmanxana obyektlərinin müəyyən etdiyi qiymətlər də xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Çoxlu sayda yeni dörd və beş ulduzlu mehmanxanaların

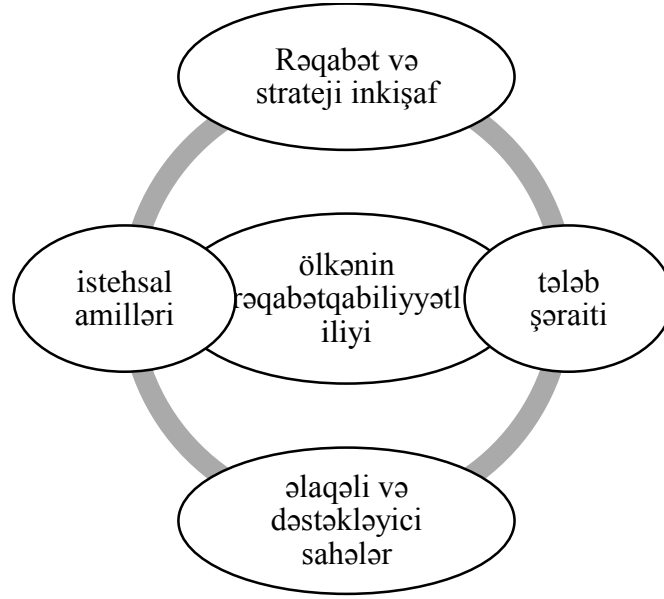
istifadəyə verilməsi Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana obyektlərində qiymətlərin təxminən 20 faiz ucuzlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Təcrübə göstərir ki, turist xidmətləri göstərən istənilən təsərrüfat subyekti turistləri cəlb edə biləcək müvafiq qiymətlər təyin etməyə səy göstərir, belə ki, turistlərə xidmət göstərmək təyinatı ilə yaradılan obyektlərinin çoxalması da, tədicən də olsa bu istiqamətdə qiymətlərin optimallaşdırılması siyasətinə öz töhvəsini verir. Azərbaycanda daxili turizm daha da inkişaf etdirməlidir, çünki Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatına görə, turizm dövrüyyəsinə formalaşdırılan vəsaitin 90%-i daxili turizmdən gəlir. Bu məqsədlə Azərbaycanın regionlarında mehmanxana obyektlərinin monitorinqi aparılır ki, bu da sanitar normalar, qida standartları, xidmətlərin müxtəlifliyi, asudə vaxtın təşkili və s.kimi bir neçə keyfiyyət meyarına görə qiymətləndirilir. Ölkənin turizm kompleksini bütövlükdə qiymətləndirmək üçün Maykl Porterin rəqabətli romb modelindən istifadə etmək olar. Qiymətləndirmə rəqabət qabiliyyətinin aşağıdakı təyinedicilərinə uyğun olaraq aparılır (Orucov R., 2010: səh. 8):

- amil şərtləri
- bazar amilləri
- səhədaxili rəqabət
- əlaqəli və köməkçi səhələr

M.Porter tərəfindən təklif olunan ölkənin turizm kompleksinin rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi sxeminə əsasən Azərbaycan Respublikasında turizm kompleksinin inkişafı və fəaliyyətinin şərtləri aşağıdakı kimi xarakterizə edilə bilər:

1. Amil şərtləri. Bunlara ölkədə tarix və mədəniyyət abidələrinin, müalicə sanatoriyaalarının, meşələrin olması, turizm sektorunda çalışan işçilərin sayı, onların ixtisas səviyyəsi, turizm şirkətlərinin əsas əsas kapitalının durumu, sərmayə qoyuluşunun mövcudluğu, resursları və turizm şirkətlərinin məmnunluq dərəcəsi və s. daxildir (Porter M., 2005: p. 220) (şəkil 1).

Şəkil 1: Porterin rəqabətli romb modeli

Mənbə: Porter M. Competition: -M .: Williams publishing house, 2005,p.220.

- Turizm-bərpa resursları: Azərbaycanın Xəzərin sahilində mövqe alması ölkənin təbii və bərpa ehtiyatlarıyla zənginliyini birüzə verir: yay mövsümündə faydalı günəş şüalarının çoxluğu, dənizin sahilindəki xəfif qum ortüyü.Bütün bunlar ölkəni ziyarət edən turistlərə ölkənin belə faydalı güşələrindən sağlamlıq-müalicə məqsədləri üçün faydalanmaq imkanı yaradılır.

Ən mühüm təbii və rekreasiya ehtiyatlarına Göygöl gölü, Batabat gölünün ətrafı və onların suları, həmçinin onların yaratdığı mikroiklim şəraiti daxildir. Ölkədə turizm fəaliyyətinin inkişafı, istirahət zonalarının yaradılması üçün Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax, Lənkəran-Astara və Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonlarında dağlıq ərazilərdə bitən meşələrdən istifadə oluna bilər.Bu məqsədlər üçün nadir bitki və heyvan növlərinə rast gəlinən Azərbaycanın təbiət qoruqlarından da istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.Ölkə ərazisində müalicəvi potensiala malik mineral bulaqlar da mövcuddur. İstisu və Qalaaltı mineral bulaqlarının bazasında böyük kurort-sanatoriya kompleksləri mövcuddur. Naxçıvan ərazisində olan minerallı su qaynaqlardan da sağlamlığın pərpası və müalicə məqsədləri üçün istifadə olunur. Azərbaycanda antropogen rekreasiya ehtiyatları olan çoxlu sayda incəsənət və arxeologiya, memarlıq abidələri yerləşir. Həm xaricdən ziyarətə gələn

turistlərin, həm də ölkə vətəndaşlarının cəlb edilməsində bu resursların faydası olduqca vacibdir.

Cədvəl 1: Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2005	2010	2015	2019	2020
İqtisadi fəal əhalinin sayı- min nəfər	4380,1	4587,4	4915,3	5190,1	5252,5
Məşğul əhalinin sayı - min nəfər	4062,3	4329,1	4671,6	4938,5	4876,6
İşsiz əhalinin sayı, min nəfər	317,8	258,3	243,7	251,6	375,9

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> Cədvəl rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2005-ci illə müqayisədə 2020-ci ildə ölkədə məşğulların sayı mütləq ifadədə 814,3 min nəfər, nisbi ifadədə isə 20% artmışdır. Covid-19 pandemiyasının neqativ təsiri nəticəsində ölkədə məşğulların sayı 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə nisbi ifadədə 1,3%, mütləq ifadədə isə 61,9 min nəfər azalmışdır. Pandemiya fonunda ölkədaxili və beynəlxalq məhdudiyyətlər müəssisə və təşkilatların iş fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmiş və bunun nəticəsi olaraq bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə işsizlərin sayı mütləq ifadədə 124,3 min nəfər və ya nisbi ifadədə 49,4 faiz artmışdır. Nəticədə ölkədə işsizlik səviyyəsi Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) metodologiyasına əsasən 2019-cü ildəki 4,8% bəndindən 2020-ci ildə 7,2 faizədək yüksəlmişdir. Əmək bazarı üzrə rəsmi statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2005-ci ildə işsizlik səviyyəsi 7,3% təşkil etmişdir. 2005-2019-cü illər ərzində ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi tədbirlər nəticəsində işsizlərin sayında mütləq ifadədə 66,2 min nəfər, nisbi ifadədə isə 20,8% azalma müşahidə olunmuşdur (cədvəl 1). Covid-19 pandemiyasının Beynəlxalq aləmdə və ölkəmizdə yaratdığı mənfi təsirlər işsizlərin iqtisadi fəal əhalinin tərkibindəki xüsusi çəkisini demək olar ki, 2005-ci ilin işsizlik səviyyəsinə qədər yüksəltmişdir.

Pandemiyanın səngiməsi və sosial-iqtisadi sferada tətbiq olunan məhdudiyyətlərin təcicən aradan qaldırılmasının iqtisadi fəallığa müsbət təsirləri

müşahidə olunmaqdadır. Digər tərəfdən Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində geniş miqyaslı quqruculuq işlərinin sürətlə həyata keçirilməsi əhalinin məşğulluğuna müsbət təsir edəcək. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dövriyyəyə rekreasiya olunması da yaxın gələcəkdə və uzunmüddətli perspektivdə ölkədə əhalinin səmərəli məşğulluğuna müsbət təsir göstərəcək və işsizliyin səviyyəsi beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş işsizlik səviyyəsi 5-6% həddlərinə məhdudlaşacaq.

Cədvəl 2: 2005-2021-ci illərdə turizm sektorunda çalışanların sayının dinamikası (min nəfər)

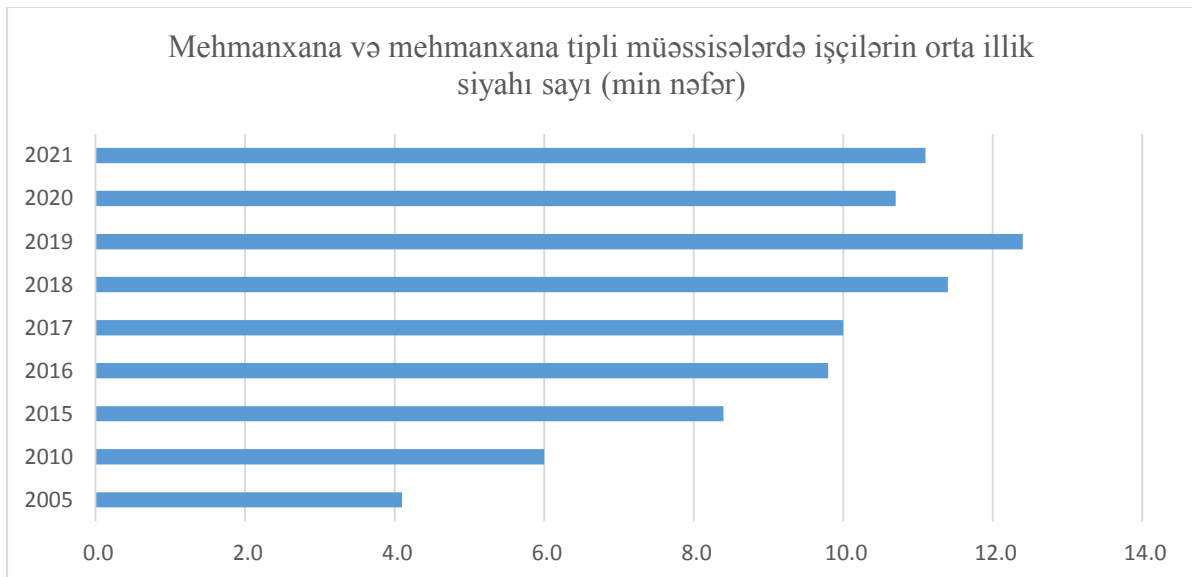
Göstərici	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayı	4,1	6,0	8,4	9,8	10,0	11,4	12,4	10,7	11,1

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> Cədvəl rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

2 sayılı cədvəlin məlumatlarının təhlininə əsasən 2005-ci illə müqayisədə Azərbaycanın turizm sektorunda çalışanların sayı mütləq ifadədə 7000 nəfər, nisbi ifadədə isə 2,7 dəfədən çox artmışdır. Müqayisə üçün dümək olar ki, 2019-cu ildə ildə 2005-ci illə müqayisədə turizm sahəsində məşğul olanların sayı 3 dəfədən çox və ya mütləq ifadədə 8,3 min nəfər artmışdı (cədvəl 2). Lakin digər sahələrdə olduğu kimi pandemiya ən çox zərər çəkən sektorlardan biri də turizmdir. Pandemiya məhdudiyyətləri ölkədaxili və xarici turistlərin sayına mənfi təsir göstərmişdir ki, bu da bir çox turizm obyektlərinin öz faliyyətini qismən və ya tamamilə dayandırmasına səbəb olmuşdur. Bunu nəticəsi olaraq mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayı 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə 2,3 min nəfər və ya 13,7% bəndi qədər azalmışdır. Lakin Pandemiya məhdudiyyətlərinin yumşaldılması ölkədaxili və xarici turizmin həcminə qismən də olsa müsbət təsir göstərmiş və nəticədə 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə turizm müəssisə və obyektlərində məşğul olanların sayı 400 nəfər və ya nisbi ifadədə 3,7% artım müşahidə olunmuşdur. 2021-ci ilin yekun statistik göstəriciləri hələ ki, turizm sektorunda

şalışanların Covid-19 pandamiyasının başlanmasından əvvəlki dövrlə, 2019-cu illə müqayisə 1,3 min nəfər az olduğunu göstərir (Qrafik 2).Pandemiya məhdudiyətlərinin tərəcən aradan qaldırılması turizm sektoruna müsbət təsir göstərməkdə davam edir ki, bu da yaxın gələcəkdə bu sahədə çalışınların sayının artırılmasının reallıq olduğunu göstərir.Qeyd olunanlarla yanaşı, Respublikamızın işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dövriyəyə inteqrasiya edilməsi yaxın və uzunmüddətli perspektivdə bu sektorda çalışınların sayının nəinki pandemiyaadan əvvəlki səviyyəyə, hatta ondan daha çox olmasına gətirib çıxaracaq.

Qrafik 2: 2005-2021-ci illərdə turizm sektorunda məşğul olanların sayının dinamikası(min nəfər)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> dioqram rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

- Əsas istehsal fondları: əsas vəsaitlər uzun müddət istehsal prosesinə xidmət edir və öz dəyərini fiziki formasını dəyişmədən köhnəldiyi üçün hissə-hissə istehsal olunan məhsula köçürür. Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin sayı ildən-ilə artır, ticarət şəbəkələri genişlənir, turizm məhsullarının istehsalına müasir texnika və avadanlıqlar tətbiq edilir. Otellər və qonaqpərvərlik tipli obyektlər arasında dünyanın ən məşhur brend otellərinin filiallarına da rast gəlmək olar. Onlar əsasən Bakıda yerləşir.

2.Rəqabətli bazar amilləri. Rəqabət amilləri turizm və yardımçı xidmətlərin satışının həcmnin qiymətləndirilməsindən, turizm xidmətlərinin satışının xüsusiyyətlərindən, turist axınının qiymətləndirilməsindən, onun strukturunun müəyyən edilməsindən, ölkədə turizm sənayesinin inkişafına əhəmiyyətli maneələrdən ibarətdir.

Cədvəl 3: Mehmanxaların və mehmanxana xidməti göstərən subyektlərin gəlirləri, xərcləri və mənfəətinin dinamikası (mln.man)

Göstərici	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Mehmanxaların və mehmanxana xidməti göstərən subyektlərin gəlirləri	66,5	105,9	183,1	240,1	284,5	359,5	450,2	116,8	209,7
Mehmanxaların və mehmanxana xidməti göstərən subyektlərin xərcləri	47,3	87,9	171,7	204,9	222,2	277,7	308,3	171,8	231,5
Mehmanxaların və mehmanxana xidməti göstərən subyektlərin mənfəəti	19,2	18,0	11,3	35,3	62,3	81,8	141,8	-55,0	-21,8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> Cədvəl rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

- Turizm və yardımçı xidmətlərin satış həcmi: 2019-cu ildə turizm sənayesi üzrə əldə olunmuş mənfəətin həcmi 141,8 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 7,4 dəfə çoxdur. Covid-19 pandemiyası nəticəsində 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə Mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin gəlirləri mütləq ifadədə 333,4 mln manat və ya 74,1%, xərcləri 136,5 mln. manat və ya 44,3% azalmışdır. Nəticədə müqayisə olunan zaman kəsiyində bu tip müəssisələrin məcmu mənfəəti 86,8 mln.man azalmışdır. Pandemiya şərtlərinin yumşaldılması qismən də olsa bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin gəlirlərinə və xərclərinə müsbət təsir göstərməkdə davam edir. Belə ki, 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə bu sektorun müəssisələrinin gəlirləri mütləq ifadədə 92,9 mln.manat və ya 1,8 dəfə, xərclər isə 59,7 mln.manat və ya 1,4 dəfə artmışdır. Müqayisə olunan dövrdə turizm

müəssisələrinin məcmu xərclərinin onların məcmu gəlirlərini üstələməsi səbəbindən məcmu mənfəətin(zərərin) həcmi -21,8 mln manat təşkil etmişdir (cədvəl 3).

- Turist axınının tutumu və strukturu: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların sayı 2005-ci illə müqayisə 2019-cu ildə mütləq ifadədə 1888,3 min nəfər və ya 2,5 dəfə artmışdır. Lakin Covid-19 pandemiyası nəticəsində beynəlxalq miqyasda gediş gəlişə qoyulan məhdudiyyətlər 2020-ci ildə ölkəni ziyarət edən xarici vətəndaşların sayının 2019-cu illə müqayisədə 2374,7 min nəfər və ya 75% azalması ilə nəticələnmişdir (cədvəl 4).

Cədvəl 4: Azərbaycana gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayının dinamikası (min nəfər)

Göstərici	2005	2006	2010	2015	2019	2020	2021
Azərbaycana gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər (min nəfər)	1 282,1	1 262,0	1 962,9	2 006,2	3 170,4	795,7	791,8

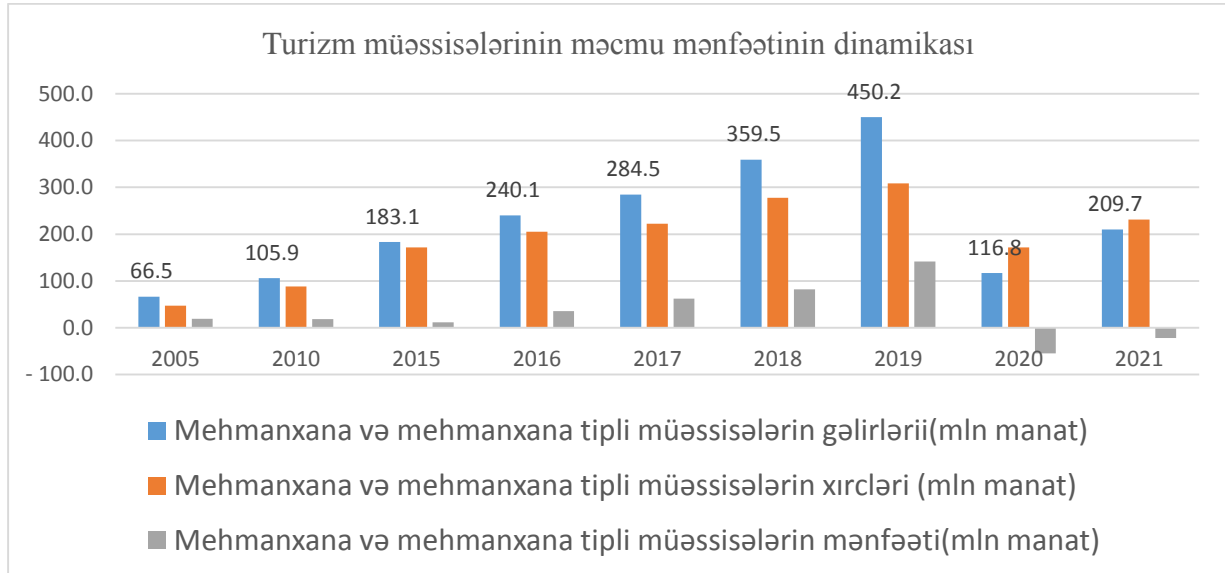
Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> Cədvəl rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Pandemiyaya qarşı aparılan ciddi tədbirlər və kütləvi vaksınlaşma bu sahədə qoyulan məhdudiyyətlərin tədricən aradan qaldırılması zəminində ölkəni ziyarət edən turistlərin sayının tədricən artacağını proqnozlaşdırmaq olar. Digər tərəfdən 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə başlanan və uğurla davam etdirilən quruculuq işləri bu ərazilərin ölkənin sosial-iqtisadi həyatına inteqrasiyasını təmin etməklə yanaşı yaxın və uzunmüddətli perspektivdə bu əraziləri ziyarət etmək məqsədi ilə ölkəyə gələcək xarici turistlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına təkan verəcəkdir.

- Xidmərin satışı və qiymətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün kanalların xüsusiyyətləri: Azərbaycan turlarının satışının əsas həcmi yerli turizm agentlikləri vasitəsilə həyata keçirilir. 2011-ci ildə satılan turpaketlərin dəyəri 29316,6 min manat, 2013-cü ildə 42892,3 min manat, 2014-cü ildə isə 44820,3 min manata çatıb, 2016-cı ildə isə bu göstərici 33 466,5 min. manata qədər azalıb. Daha iri turizm agentlikləri elektron və

vəb-marketing imkanlarından istifadə edirlər ki, bu da turların əsas hissəsini internet vasitəsilə satmağa imkan verir.

Qrafik 3: Turizm müəssisələrinin məcmu mənfəətinin dinamikası (min manat)

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> Qrafik rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

- Turizmin inkişafına məhdudiyyətlər: Azərbaycanda turizmin müxtəlif növlərinin və formalarının inkişafına əngəl tötrədən amillər qismində aşağıdakıları göstərmək olar:

- İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə erməni vandalları tərəfindən mədəni, tarixi, dini abidələrin dağıdılması və talan edilməsi, ərazinin flora və fauna ehtiyatlarına ciddi ziyan vurulması, meşə sərvətinin talan edilməsi, qırılması və yandırılması;
- 30 il ərzində işğal altında olan ərazilərimizə erməni faşistləri tərəfindən külli miqdarda pirotexnikanın yerləşdirilməsi;
- ərazilərin bərpa işində minalardan təmizlənmənin sürətləndirilməsi baxımından ermənistan tərəfinin minalanmış ərazilərin böyük hissəsinin mina xəritələrinin Azərbaycan tərəfinə verilməsindən imtina etməsi və Dünya Birliyinin ermənistanın bu yaramaz hərəkətinə biganə yanaşması;
- Respublikada ərzisində əksər turistlər üçün ən sərfəli olan 2 və 3 ulduzlu otellərin sayının kifayət qədər olmaması;

- otellərdə yaşayış qiymətinin yüksək olması. Qeyd edək ki, 2012-ci ildə müxtəlif turist yerləşdirmə obyektlərində bir nəfərin qalması xərcləri 10-20% azalmışdır;
- böyük gəlir əldə etmək istəyən sahibkarlar tərəfindən qiymətlərin qaldırılması;
- ölkənin bəzi regionlarında alınmış malların və göstərilən xidmətlərin nağdsız qaydada ödənilməsi imkanlarının, habelə məhdud sayda valyuta dəyişmə məntəqələrinin olmaması;
- ölkənin regionlarında göstərilən turist xidmətlərinin keyfiyyətinin aşağı səviyyəsi.

3.Səhədaxili rəqabət: səmərəli strateji idarəetmə və dövlət tənzimləmə siyasəti sisteminin mövcudluğundan, turizm sektorunda təşkilati və ictimai strukturların fəaliyyətinin, turizmdə investisiya siyasətinin həyata keçirilməsindən, turizm sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin beynəlxalq şəbəkələrə cəlb olunma dərəcəsindən, habelə sağlam daxili rəqabətin mövcudluğundan ibarətdir.

- Turizmin inkişafının strateji idarəetmə sisteminin xüsusiyyətləri: Azərbaycanda turizmin inkişafının strateji idarə olunmasının inteqral sistemi işlənib hazırlanmışdır. Buraya daxildir: 4 iyun 1999-cu ildə ümummilli lider H.Ə.Əliyev 674-IQ nömrəli fərmanı ilə Turizm haqqında qanun, Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı, Respublikada 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı, 2012-ci ildə Ümumdünya Turizm Təşkilatının ekspertizasına təqdim olunmuş Turizm Haqqında qanun layihəsi, turizm komplekslərinin inkişafı üçün investisiya layihələrinin sənədləşdirilməsi. Yuxarıda göstərilən və buna bənzər sənədlər əsasında dövlət turizm sahəsində strateji məqsədləri həyata keçirir.

- Turizmdə regional investisiya siyasəti tədbirlərinin effektivliyi: Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin bəyanatına istinadən, neftə qoyulan investisiyalar 5-6 ildən sonra gəlir gətirirsə, turizmə qoyulan investisiyalardan gəlir isə bir ildən sonra əldə edilə bilər. Turizmlə bağlı sahələrinə qoyulan investisiyaların həcmi illər

üzrə nəzərdən keçirək: 2011-ci ildə bu göstərici 1407,8 milyon manata bərabər olub. 2012-ci il üçün artım tempi 5% təşkil edib. 2013-cü ildə investisiyaların həcmində azalma olub, 1371,0 milyon manat, 2014-cü ildə isə turizm sənayesinə qoyulan investisiyalar 61 faiz artaraq 2204 milyon manata çatıb. 2015-ci ildə investisiya qoyuluşlarının həcmində yenidən 1063,9 milyon manata qədər azalma müşahidə olunub. İnvestisiya sərmayələrinin ən az həcmi 2016-cı ildə qeydə alınıb - 363,0 milyon manat.

- Maraqların əlaqələndirilməsi üzrə təşkilati və ictimai strukturların fəaliyyəti: Azərbaycanda turizm sahəsində aşağıdakı strukturlar yaradılmışdır: Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi turizm sahəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edən icra hakimiyyəti orqanıdır. Azərbaycan Turizm Assosiasiyası ölkənin turizm imicini gücləndirmək üçün fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Azərbaycan Turizm İnstitutu kadrların hazırlanması istiqamətində fəaliyyət göstərir.

- Daxili rəqabət və xarici korporativ şəbəkələrdə iştirak: turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına olan marağ dövlət səviyyəsində güclü şəkildə dəstəklənir. Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi (BTİM) turizm sektorunun inkişafında əldə olunan nailiyyətləri həvəsləndirmək, xidmət keyfiyyətini yüksəltmək, respublikada turizmin müxtəlif növlərinin inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə II Milli Turizm Müsabiqəsi keçirib. Ən yaxşı mehmanxana saytı nominasiyası üzrə də mükafatlar da təqdim edilmişdir.

Rəsmi statistikaya əsasən 2020-ci ildə respublikada 655 turizm müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir. Ölkə üçün turizm biznesinə təsərrüfat subyektləri tərəfindən investisiyaların cəlb edilməsi mövzusu aktualdır ki, bu da öz növbəsində xarici korporativ şəbəkələrə cəlb olunmasını nəzərdə tutur.

4. Əlaqəli və köməkçi sektorlar. Yerləşdirmə obyektlərinin, ictimai iaşə, ticarət xidmətlərinin, nəqliyyat xidmətlərinin inkişaf səviyyəsi, habelə əlavə pullu xidmətlərin və sanatoriya-kurort xidmətlərinin keyfiyyəti qiymətləndirilir.

- Turistlərin yerləşdirilməsi obyektləri: 2016-cı ildə Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli obyektlərin sayı 548 ədəd olmuşdur. 2011-ci ildə ölkədə çarpayılardan sayı 31979 ədəd, 2012-ci ildə 32834 ədəd, 2013-cü ildə 33951 ədəd, 2014-cü ildə 35 652 ədəd, 2015-ci ildə isə bu rəqəm 37 278 ədəd olub. 2016-cı ildə bu göstərici 7,4% artaraq 40 042 ədəd təşkil edib .

- İctimai iaşə sektoru: Azərbaycanda iaşə sektoru yeməcxanalar, kafelər, xidməti olmayan kafelər, barlar, restoranlar şəklində təqdim olunur. Turist yerləmə obyektlərinə bitişik və yüksək keyfiyyətli xidmət göstərən obyektlər yüksək qiymətləndirilir. Onların əksəriyyəti Bakıda yerləşir. Son zamanlar müəyyən sahibkarlar tərəfindən kiçik restoran, bufet və şəxsi yeməcxanaların açılmasına investisiya qoyuluşlarında artım müşahidə olunur.

- Nəqliyyat xidmətləri və daşımalar: Respublikamızda demək olar ki, bütün mövcud nəqliyyat vasitələri inkişaf etmişdir. Ona görə də Azərbaycana səfər etmək qərarına gələn turistlərə öz mülahizələrinə uyğun olaraq geniş nəqliyyat seçimi təmin edilir. Ölkənin Dəmir yollarının ümumi uzunluğu 2079 km-dir. Respublikada ümumi istifadədə olan avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 18986 km-dir. Xəzər dənizinin ən böyük limanı Bakı yerləşir. Bakıdan Astraxan, Mahaçqala, Orta Asiyaya, İranın Enze-li limanına getmək olar. Ölkəmiz aşağıdakı marşrutla dünya okeanına çıxışı var: Xəzər dənizi - Volqa - Volqa-Don kanalı - Don çayı - Azov dənizi. Gəmilərimizin Volqa-Don kanalından əlavə Volqa-Baltik və Ağ dəniz-Baltik kanalları vasitəsilə dünya okeanına çıxışı var.

- Sanatoriya-kurort xidmətləri: hazırda respublikada ümumi yataq tutumu 9570 çarpayı olan 65 sanatoriya və istirahət müəssisəsi fəaliyyət göstərir. (<https://www.stat.gov.az/-2021>). İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə Şuşa və İstisu sanatoriyaları yerləşir ki, onlarda 30 il ərzində erməni vandalları tərəfindən yararsız

hala salınmışdır. Lakin qeyd olunan turizm və istirahət obyektlərinin yaxın gələcəkdə rekreasiya olunması istiqamətində hökumətin dəstəyi ilə ciddi addımlar atılır.

Beynəlxalq standartların tələblərini nəzərə alaraq və onlara əməl olunmasından çıxış edərək aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Azərbaycan Respublikasında turizm sürətlə inkişaf edir;
- son illər ölkədə turizm xidmətlərinin inkişafında müsbət tendensiya müşahidə olunur, bazar iştirakçılarının - turizm şirkətlərinin sayının artması, turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi (qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə turizm göstəricilərinin azalması 2015-ci ildə ölkə iqtisadi və geosiyasi proseslərlə - özləri, dünyada artan terror təhlükəsi ilə bağlıdır);
- hazırkı dövrdə Azərbaycanda turizmin inkişafının strateji idarə edilməsi, regional və korporativ strategiyaların əlaqələndirilməsi kifayət qədər məqbul səviyyədə həyata keçirilir;
- turizmin inkişafı prioritet milli layihələrdən biri hesab olunur;
- turizmin inkişafının icrası üçün hazırlanmış investisiya layihələri var, bu istiqamətdə fəal iş aparılır.

2.2. Azərbaycanın Respublikasında turizm sektorunda inteqrasiya proseslərinin inkişafının təhlili

Ölkəmizin şəksiz uğurlu inkişafı ümummilli lider Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin inkişaf etmiş müstəqil demokratik dövlətçiliyə nail olmaq uğrunda mübarizədə apardıqları işlərin nəticəsidir. Əminliklə demək olar ki, turizm sənayesi bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatında prioritet sahələrdən biridir. Dövlət isə bu mövqeyi möhkəm şəkildə möhkəmləndirdiyinə əmin olur. Bu məqsədlə turizmin inkişafı üçün ərazilərin zəruri turizm loqosu haqqında müsbət fikir formalaşdırılır, turizm xidmətlərinin əsas inkişaf xətti müəyyənləşdirilir, yerlərdə xidmət göstərən turagentlərin fəaliyyəti

həvəsləndirir, yerli turistlərin müdafiəsi təmin edir, bu sahənin daha da genişlənməsinə əlverişli şərait yaradırlır.

Bu gün turizmdə özəl-dövlət birgə fəaliyyəti bu sektorun uğurlu inkişafına əhəmiyyətli fayda verir, bu da beynəlxalq qurumların turizmdə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının roluna dair araşdırması zamanı öz təstiqini tapmışdır (Travel and Tourism Competitiveness Report -2009: p. 51).

Məlum məsələdir ki, turizm sektorunda turistlərə keyfiyyətli xidmət göstərmək üçün qayda və standartların hazırlanması tələb olunur. Hazırkı dövrdə Azərbaycanın müvafiq qurumları tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə ekskursiya və turizm xidmətləri üzrə AZS 369-2009, AZS 370-2009 və AZS 371-2009 standartları təsdiq edilmişdir (<https://report.az/turizm/turizm-2022>).

Beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycanda turizm bazarının inkişafına aşağıdakı istiqamətlərdə təsir edir: ölkənin turizm sahəsinə xarici ölkələrin turizm və bununla əlaqəli fəaliyyət növlərinin əməkdaşları cəlb olunur, yerli rəqabət aparan iştirakçıların canlanması, birləşmə proseslərinin artması və turizm şirkətlərinin satın alınması, elmi və texnoloji nailiyyətlərin sənayeyə tətbiqi, dünyanın turizm sənayesində aparıcı mütəxəssislərin təcrübəsindən istifadə etmək mümkün olur.

Azərbaycanın turizm sektorunda müsbət tendensiyanın yaranmasının əsas səbəbləri burada dövlət tərəfindən aparılan islahatlar, beynəlxalq görüşlər, Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən müxtəlif tədbir və sərgilərdə yüksək səviyyədə təmsil olunmasıdır.

Ölkəmizin ÜTT, Avropa İttifaqı, BMTTEMT, İDTEMT, BMT, TÜRKSOY, MDB, GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, İslam Konfransının və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində fəaliyyəti bizə Azərbaycanın mədəni və tarixi dəyərləri dünya ictimaiyyətinə təbliğ etməyə və tanış etməyə imkan verir.

Yuxarıda vurğulandığı kimi, Azərbaycan Respublikasında daha da inkişaf etdirilməsinə ehtiyac duyulan və potensial turist axınına şərait yarada biləcək böyük turizm imkanları mövcuddur. Ölkədə beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərin

reallaşdırılması, ölkəmizin turizm imkanlarını daha səmərəli təqdim etmək imkanları yaradır. Belə ki, Eurovision Mahnı Müsabiqəsi, Birinci Avropa Oyunları, Formula 1 Avropa Qran Prisi yarışlarının təşkili bunu əyani şəkildə sübut etmişdir. Belə mötəbər tədbirlərin keçirilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanı ziyarət edən turistlərin sayı və eləcə də belə şəxslər tərəfindən verilən müsbət rəylər ölkənin geniş turizm potensialının mövcudluğunu təstiqləmişdir.

Turizm üzrə beynəlxalq səviyyədə əsas və aparıcı təşkilat Ümumdünya Turizm Təşkilatı (ÜTT) hesab edilir. Turizmin inkişafının planlaşdırılması, satış bazarlarının müəyyən edilməsi və turizmdən əldə edilən gəlirlərin maksimumlaşdırılması kimi istiqamətlərdə beynəlxalq bazar iştirakçılara yardım göstərilməsi təşkilat Ümumdünya Turizm Təşkilatının əsas funksiyalarından hesab edilir. Turizm üzrə təhsilin dəstəklənməsi və təlim proqramlarının keçirilməsi ÜTT-nin fəaliyyətin ən geniş yayılmış fəaliyyət istiqamətlərindəndir.

ÜTT tərəfindən hazırlanmış Turizm Fəaliyyətlərinin Beynəlxalq Təsnifatı üçün hərtərəfli Standartlara və onun turizm tərifinə əsaslanaraq, turizm bir ildən az bir müddət ərzində ardıcıl olaraq səyahət edən və adi yaşayış yerlərindən uzaqlaşan insanların zövq, istirahət, işgüzar və digər məqsədlər üzrə reallaşdırdıqları həyata fəaliyyət istiqamətlərini özündə etvə edir. Hazırda bütövlükdə dünya üzrə iqtisadiyyatın turizm sektorunun ixtisaslı kadrlara xüsusi ehtiyacının olduğu əsaslandırılır (Партлов К., 2014: стр. 13-16).

Respublikamızda bütövlükdə xidmət sferasının, o cümlədən turizm sektorunun inkişafına qayğının artırılması, başqa cür ifadə etsək, turizm və xidmət sahəsində peşəkar mütəxəssislərin hazırlanmasına və keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsinə xüsusi yanaşma ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının müvafiq meyllərinin araşdırılmasını ön plana çəkir: dövrün və cəmiyyətin tələblirinə müvafiq yeni xidmət formalarının və xidmət növlərinin sürətli inkişafı, əhalinin keyfiyyətli xidmətə olan tələbatının artması, xidmət və turizm müəssisələrinin ixtisaslı işçi qüvvəsinə olan tələbatının daim artması.

2006-cı ildə ölkə başçısının müvafiq sərəncamı ilə təşkil edilmiş Azərbaycan Turizm İnstitutu, bunun bazasında 2014-cü ildə Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin yaradılması, respublikanın regionlarında ixtisaslaşdırılmış təhsil müəssisələrinin formalaşdırılması ölkənin turizm obyektləri üçün müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmiş peşəkar kadrların hazırlanmasında özünəməxsus rol oynayır.

Azərbaycan Turizm Assosiasiyasının prioritet vəzifələrinə turizm xidmətləri bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və əlaqələndirilməsi, turizm sektoru üçün peşəkar kadrların hazırlanmasına dəstək göstərilməsi və bu sektorda çalışan işçilərin sertifikatlaşdırılması kimi fəaliyyətləri aid etmək olar. Ölkənin bir çox regionlarında 2011-ci ildə Amerika İnstitutu AHLEİ tərəfindən işlənilmiş xüsusi proqramlardan istifadə etməklə turizm şirkətləri, otellər və restoranlar üçün kadrların hazırlanması məqsədilə bir sıra təlimlər keçirilmişdir. Bu institut otel sənayesi üçün hər cür təhsil və təlim proqramları ilə məşhurdur. Müasir təcrübədə geniş tətbiq olunan müxtəlif mehmanxana rezervasiya sistemləri və növləri, turizm agentliklərinin və mehmanxanaların uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olan hüquqi baza 2012-ci ildə BMT-nin Azərbaycanda turizmin inkişafı proqramı çərçivəsində regional turizm informasiya mərkəzlərinin əməkdaşları üçün təşkil olunmuş təlim-seminarında müzakirə edilmişdir. Müzakirə prosesində Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafı üçün həlli vacib olan aşağıdakı əsas məsələlər vurğulanıb: iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərindən biri kimi turizmin tanınması, qurumlararası əlaqələndirmə, nəqliyyat-infrastruktur əlaqələrinin inkişafı, rəsmiləşdirmələrin asanlaşdırılması, dünya turizm əmtəə və xidmətlər bazarında tələb olunan malların istehsalı, turizm sənayesində yeni texnologiyaların tətbiqi.

Azərbaycanda beynəlxalq turizm sərgilərinin keçirilməsi son dövrlərdə tez-tez baş verən hadisəyə çevrilib. Yerli turizm müəssisələrini, mehmanxanaları, mehmanxana şəbəkələrini, sanatoriyaları, pansionatları, aviaşirkətləri, turoperatorları və turizm agentliklərini, müxtəlif turizm növlərini, VIP turları, turist marşrutlarını və s. təqdim edən müntəzəm olaraq keçirilən sərgilərdən biri də Azərbaycan Beynəlxalq

Turizm və Səyahətlər Sərgisidir (ABTSS-dir). İlk ABTSS sərgisi 2002-ci ildə keçirilib və 5 ölkədən 26 şirkət iştirak edib. 2011-ci ildə təşkil olunan ABTSS sərgisində 24 ölkədən 230-a qədər şirkətin iştirak etdiyi bəyan edilmişdir. 60-dan çox müxtəlif turizm istiqaməti ilə tanış olmaq imkanı bu sərgini ziyarət edənlər qonaqlara nəsis olmuşdur. Sərgi fəaliyyətinin ölkənin turizm sektorunun inkişafının dinamikasında müsbət rol oynadığını qeyd etmək olar, belə ki, 2016-cı ildə sərgidə dünyanın 29 ölkəsindən 330 şirkət iştirak etmişdir.

Bu qism tədbirlərin təşkili, çox gümün ki, ölkənin turizm imicinin yaradılmasına, turizm potensialının inkişafına, yerli turizm obyektlərinin beynəlxalq bazara çıxarılmasına müsbət təsir göstərir və qarşıdakı dövrlərdə də göstərməkdə davam edəcək.

Avropanın ən böyük ixtisaslaşmış sərgilərində iştirak edən Azərbaycan dünya turizm biznesi arenasına inamla çıxır.

Azərbaycan 2003-cü ildən Berlində Beynəlxalq Turizm Birjası (ITB Berlin) sərgisinin tərəfdaşı olub. Dünyada turizm sənayesi üçün ən böyük tədbirlərdən biri də hər il keçirilən ITB Berlin sərgisidir. Bu sərgi kommersion əlaqələrinin və kommunikasiyaların qurulması üçün ən mühüm forum kimi qiymətləndirilir. Bu, müxtəlif simpoziumların, seminarların, ekspertlərlə görüşlərin, mətbuat üçün dəyirmi masaların keçirilməsini nəzərdə tutur. ITB turizm və nəqliyyat agentlikləri, turopertorlar, milli və regional turizm təşkilatları, mehmanxanalar, sığorta şirkətləri və s. Sərginin ziyarətçiləri istirahət və səyahətlə bağlı biznes nümayəndələri ilə tanış olmaq imkanları əldə edirlər: turopertorlar, turizm agentliklərinin işçiləri, otel menecerləri və səyahət ədəbiyyatı nəşriyyatları. ITB Berlin sərgisi yeni ideyaların təbliğində və dünyanın müxtəlif ölkələrinin turizm sahəsindəki nailiyyətlərinin tətbiqində əhəmiyyətli dəstək göstərir, turizm məhsullarının böyük seçimini təqdim etməklə, müxtəlif tədbirlərin keçirilməsini, hərtərəfli əlaqə proqramlarından istifadəni nəzərdə tutur (<https://www.google.com/search-ITB-Berlin>).

Azərbaycanın turizm sektorunun beynəlxalq təcrübə cəlb etməsinin mühüm təsdiqi 34-cü beynəlxalq turizm sərgisi zamanı Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi ilə Fransa Turizm İnstitutu (FİT) arasında əməkdaşlıq sazişinin rəsmiləşdirilməsi baş tutmuşdur. Bu əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycanda turizmin inkişafı sahəsində zəruri proqram və layihələrin hazırlanması, Fransa Turizm İnstitutunun mütəxəssislərinin təcrübəsindən istifadə edilməsinin əsası təmin edilmişdir. Təhsil müəssisəsi olmayan FIT Fransanın əsas turizm regionları, turizm şirkətləri, turizm mütəxəssisləri assosiasiyaları və təhsil müəssisələri tərəfindən yalnız turizm sahəsində tədqiqat, innovasiya və peşəkar təhsil xidmətlərinin təşkili və göstərilməsi məqsədi yaradılmışdır (https://www.azerbaijans.com/content_911_az.html).

Qeyd olunanlarla yanaşı Azərbaycanda 2013-cü ilin əvvəlindən Avropa İttifaqı Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin turizm şöbəsinin potensialının gücləndirilməsi layihəsinin reallaşdırılması istiqamətində işlər həyata keçirilir. Layihənin büdcəsi 900 min avro qiymətləndirilir.

Son illərdə ölkədə müəyyən sayda dünyada imic qazanmış şəbəkələrinin yaradılması Azərbaycan turizmində inteqrasiya proseslərinin parlaq göstəricisidir. Onların arasında Türkiyənin lüks otellər şəbəkəsi Rixos, Hilton Baku Hotel, beşulduzlu Four Seasons Hotel Baku, beşulduzlu JW Marriott Absheron və bir çox digərlərini göstərmək olar.

İnteqrasiya prosesləri otel sənayesində böyük əhəmiyyət kəsb edir, bu sahəni inkişafına əhəmiyyətli töhfə verir. İnteqrasiya proseslərinin əhatəli şəkildə reallaşdırılması onlardan yaranan aşağıdakı bir sıra nəticələrli göstərməyə əsas verir:

- əksər otellərin şəxsi rezervasiya sisteminin olması çoxlu sayda ziyarətçi cəlb etmək imkanı yaradır ki, bu da otellərin kifayət edəcək səviyyədə yüklənməsini təmin edir;

- yeni müştərilərin diqqətini cəlb etmək və daimi müştərilərin tələbini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə daha aktiv reklam təbliğatı;

- yüksək keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi baxımından kifayət qədər iri həcmli maliyyə resurslarının mövcudluğu;
- fəaliyyətdə olan kadrların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, müasir bilik, bacarıq və vərdislərə sahib olan kadrların dəvəti.

2.3. Azərbaycanın turizm sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi

Dünya təcrübəsi göstərir ki, beynəlxalq xidmət ticarətinin ən dinamik inkişaf edən formalarından biri də turizm sənayesidir. İnsanların ən çox tələbi olan və istehlak etdikləri xidmətlərdən biri də turist xidmətləridir. Turizm sosial, iqtisadi, estetik əhəmiyyətini birləşdirərək insanlara öz şəxsiyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək, tarixi-mədəni dəyərlərlə tanış olmaq, idmanla məşğul olmaq, istirahət etmək, mədəni tədbirlərdə iştirak etmək və s. imkanları yaradır.

Hazırkı dövrdə Azərbaycanda dövlət turizmin inkişafı istiqamətində müxtəlif layihələr hazırlayır və reallaşdırır ki, buna rəğmən öz inkişaf xəttini davam etdirir. Dövlət turizm fəaliyyətini tənzimləyərək məşğulluğun təmin edilməsinə dəstək verir, əhalinin gəlirlərinin artmasına imkan yaradır, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin həcminin artmasını stimullaşdırır, turizm sənayesinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin, insanların istirahət şəraitinin yaxşılaşdırılmasının, əhalinin məşğulluğunun qorunmasına, təbii mühitin, mədəni irs obyektlərinin mühafizəsinə qayğı göstərir.

Dövlət turizm fəaliyyətini normativ hüquqi aktlar vermək, turizmin inkişafı üzrə dövlət məqsədli proqramlarını hazırlamaq və həyata keçirmək, turizm sənayesində əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, ölkənin turizm potensialının bütün dünyada tanıtılması, turistlərin mühafizəsinin təmin edilməsi onların hüquqlarının, lisenziya və sertifikatların verilməsi, vergi və gömrük rejimlərinin tətbiqi yolu tənzimləyir. Turizm sənayesinin peşəkar kadrlarla təmin edilməsi, elmi-tədqiqat işlərinin stimullaşdırılması, güzəştli kreditlərin verilməsi, yerli turizm sənayesi subyektlərinin beynəlxalq səviyyədə proqram və tədbirlərə cəlb edilməsi,

dövlətin ərazi sərhədlərinin keçməsi prosedurunun qanunvericiliklə möhkəmləndirilməsi, turizmin inkişafı prioritetləri nəzərə alınmaqla turizm sənayesi və qanunla müəyyən edilmiş digər üsullar turizm sənayesini idarə etmək üçün dövlət rıçaqlarındandır. Qeyd olunan tənzimləmə mexanizmlərini nəzərə alaraq, ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını təmin edə biləcək səmərəli, rəqabətqabiliyyətli turizm sənayesinin formalaşdırılması dövlət qayğısı və dəstəyinin dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Qeyd olunanlarla yanaşı İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında, Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında, turizm-ekskursiya xidmətlərinin sertifikatlaşdırılması qaydaları, xüsusi razılığın (lisenziyanın) verilməsi qaydaları haqqında dövlət tərəfindən qəbul edilmiş qanunların əhəmiyyəti qeyd edilməlidir. Qəbul edilmiş mehmanxanaların təsnifatı, turist xidmətlər və s. kimi dövlət standartları da Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq subyektlərinin turizm fəaliyyətinin inkişafına öz töhfəsini verir. azırkı şəraitdə Respublikada qəbul edilmiş dövlət proqramları əsasında turizmin inkişafı ilə bağlı dəqiq strategiya mövcuddur və mümkün qədər daha tez yaxın gələcəkdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialının iqtisadi dövriyyəyə rekreasiya edilməsi istiqamətində strateji inkişaf planları üzərində işlər davam etdirilir.

Bu proqramın icrası nəticəsində ölkədə turizm sənayesinin inkişafı üçün münbit şərait yaradılmış və Azərbaycanın beynəlxalq turizm bazarına çıxmasının əsası qoyulmuşdur. Hazırkı dövrdə də bu sektorun inkişafı istiqamətində səylər uğurla davam etdirilir. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyev tərəfindən imzalanmış 2010-2014-cü illərdə respublikada turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı turizm sahəsində mövcud problemlərin həllinə xidmət edir, ölkədə turizmin inkişafınının dəstəklənməsini təmin edir. Proqram turizm infrastrukturunun inkişafı və onun yeni fəaliyyət növlərinin yaradılması, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ölkənin turizm potensialından səmərəli istifadə edilməsi, sahibkarlar üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. 2012-ci ildə Azərbaycan Turizm haqqında qanun layihəsini Dünya Turizm Təşkilatına ekspertizaya təqdim edib. Layihə turizm

sektorunun inkişafına təkan olacaq yenilikləri, o cümlədən lisenziyalı şirkətlərin - turoperatorların yaradılmasını, Azərbaycandan başqa ölkələrə səyahət edən turistlərin tibbi sığortasını, dövlət turizm reyestrinin yaradılmasını özündə əks etdirir. Göründüyü kimi, Azərbaycan turizmin iqtisadiyyata cəlb olunmasının səviyyəsini artırmaq üçün səylər göstərir.

2013-2015-ci illərdə tədqiq olunan ölkələrdə (İtaliya istisna olmaqla) turizmin rəqabətqabiliyyətlik indeksində mənfi tendensiya müşahidə edilmişdir. Azərbaycanda turizmin rəqabətqabiliyyətlik indeksinin ən yüksək göstəricisi də 2013-cü ilə 3,97 düşür. 2015-ci ildə bu göstərici 3,48-ə bərabər idisə, 2017-ci ildə artaraq 3,7-yə, 2019-cü ilin yekunlarına əsasən 3,8 təşkil edib. Turizmin rəqabətqabiliyyətlik indeksi hesablanarkən bir sıra amillər nəzərə alınır. Azərbaycanda 2015-ci illə müqayisədə turizmin rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin demək olar ki, bütün komponentlərində (biznes mühiti, sağlamlıq və gigiyena, İKT, qiymət rəqabət qabiliyyəti və s.) nəzərəçarpan artım müşahidə olunur. 2019-cu ildə Azərbaycanın turizm rəqabətqabiliyyətliliyi indeksinin (KT indeksi) Gürcüstanın KT indeksindən 0,1 bənd qədər aşağı olmasına baxmayaraq, ölkəmizdə xarici turistlərdən əldə olunan gəlir Gürcüstanla müqayisədə 307,5 milyon ABŞ dolları qədər çox olmuşdur. Yeni turizm obyektlərinin, istirahət mərkəzlərinin istifadəyə verilməsi, ölkə üçün dağ turizmi, ekstremal turizm, atçılıq, velosiped turları, yeni ekskursiya marşrutları kimi yeni turizm növlərinin formalaşması və inkişafı - bütün bunlar xarici turistlərin, ölkəyə gələn qonaqlarısının artmasına səbəb olur.

Azərbaycan sərhədlərini keçən xarici vətəndaşların sayının dinamikasını nəzərdən keçirək. 5 sayılı cədvəlin məlumatlarının təhlili göstərir ki, 2010-cü illə müqayisədə 2019-cü ildə Azərbaycanı ziyarət edən turistlərin sayı 1207,5 min nəfər və ya nisbi ifadədə 61,5% artmışdır. 2019-cu ilin sonlarından başlayaraq dünyanı cənginə alan Covid-19 pandemiyası səbəbindən ölkələr arasında gediş gəlişə qoyulan məhdudiyyətlər ölkəni ziyarət edən əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayına ciddi şəkildə mənfi təsir göstərmişdir (cədvəl 5).

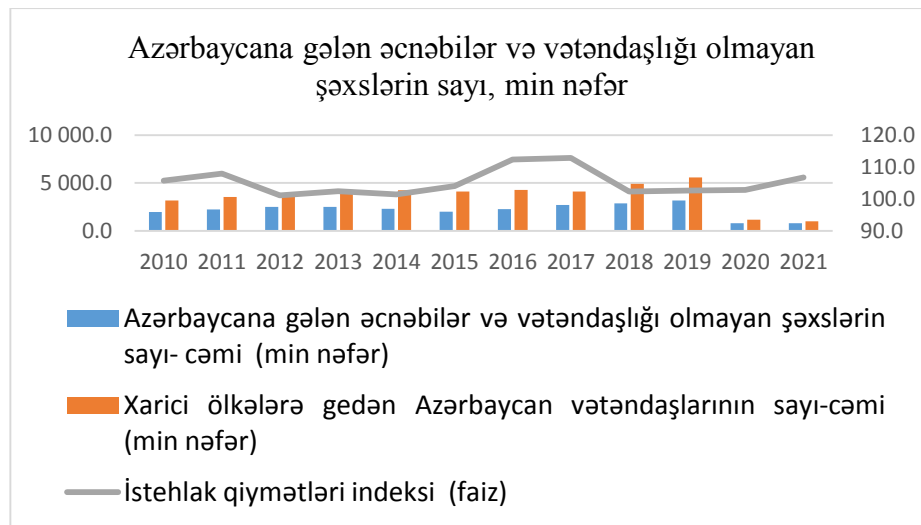
Cədvəl 5: Azərbaycanı ziyarət edən xarici ölkə vətəndaşlarının və digər ölkələri ziyarət edən Azərbaycan vətəndaşlarının sayının dinamikası

Göstərici	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Azərbaycanı ziyarət edən xarici ölkə vətəndaşlarının sayı- cəmi (min nəfər)	19629	2006,2	2248,8	2696,7	2849,6	3170,4	795,7	791,8
Digər ölkələri ziyarət edən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı-cəmi (min nəfər)	3175,6	4095,8	4281,9	4108,9	4908,1	5567,7	1164,6	974,5
İstehlak qiymətləri indeksi (faiz)	105,7	104,0	112,4	112,9	102,3	102,6	102,8	106,7

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/> Cədvəl rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Nəticədə 2019-cu illə müqayisədə ölkə sərhədlərini keçən xarici vətəndaşların sayı 2378,6 min nəfər azalmışdır.6 sayılı cədvəldə orta hesabla ölkəni ziyarət edən bir şəxsə göstərilən xidmətin dəyərinin dinamikası haqqında məlumat göstərtərilir.Təqdim olunan məlumatlara əsasən söyləmək olar ki, 2010-cu illə müqayisədə 2019-cu ildə orta hesabla ölkəni ziyarət edən bir şəxsə göstərilən xidmətin dəyəri 34,2 manatdan 78,6 manatadək yüksəlmiş, pandemiyanın təsiri altında isə 2020-ci ildə 44,9 manata enmiş, 2021-ci ildə isə 59,8 manatadək artmışdır (cədvəl 6).

Qrafik 4: Azərbaycanın sərhədlərini keçən xarici vətəndaşların sayının dinamikası (min nəfər)

Mənbə: Qrafik rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Azərbaycanda baş verən təkrar devalvasiyadan sonra xaricə turist səfərlərinin qiyməti (manat ifadəsində) daha da artıb. Eyni zamanda, 2016-cı ildə turizm məqsədilə xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayı il ərzində 10,3% artıb. Onu da qeyd edək ki, manatın növbəti devalvasiyası ölkəmizdə əcnəbilər üçün turizm xidmətlərinin daha sərfəli olmasına səbəb olub.

Cədvəl 6: Azərbaycanı ziyarət edən digər ölkələrdən olan şəxslərin və dünyanın yerdə qalan ölkələrini ziyarət edən Azərbaycan vətəndaşlarının sayının dinamikası

Göstərici	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Dünyanın yerdə qalan ölkələrindən olan şəxslərə göstərilən xidmətlərə görə ödənilmiş məbləğ (mln manat)	67,1	110,6	140,6	191,8	200,2	249,4	35,7	47,4
Azərbaycanı ziyarət edən digər ölkələrdən olan şəxslərin sayı- cəmi (min nəfər)	1962,9	2006,2	2248,8	2696,7	2849,6	3170,4	795,7	791,8
Orta hesabla bir şəxsə düşən xidmətin dəyəri, man	34,2	55,2	62,5	71,1	70,3	78,6	44,9	59,8

Mənbə: Cədvəl rəsmi statistik məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

2016-cı ilin rəsmi məlumatına görə, Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların sayı əvvəlki illə müqayisədə 12,1% artaraq 2248,8 min nəfər olub. Onlardan 33,1%-i Rusiya, 22,5%-i Gürcüstan, 14,0%-i Türkiyə, 11,1%-i İran, 19,3%-i digər ölkələrin vətəndaşlarıdır. 2016-cı ildə 2015-ci illə müqayisədə İraq (30 dəfə), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (22 dəfə), Səudiyyə Ərəbistanı (10,2 dəfə), Qətər (5 dəfə) vətəndaşlarının Azərbaycana səfərlərinin sayında .5 dəfə artım müşahidə olunub.), İran (66,2%), Misir (51,8%), Çin (44,5%). Azərbaycana turizm məqsədilə gələn xarici vətəndaşların sayı 2044,7 min nəfər olub ki, bu da 2015-ci illə müqayisədə 6,4% çoxdur.

2015-ci ildə turizm agentlikləri və turoperatorların turist vauçer blanklarının satışından əldə etdiyi mənfəətin əvvəlki illə müqayisədə azalması Azərbaycan vətəndaşlarına xaricə səyahət etmək üçün satılan turist çeki blanklarının dəyərinin 27,9% azalması ilə əlaqədardır. O cümlədən xarici ölkə vətəndaşlarına respublikada səyahət etmək üçün satılmış turist vauçer blanklarının dəyəri 65,4 faiz təşkil edib. 2016-cı ildə bu rəqəm 6,5 dəfədən çox artıb. Bu artım Azərbaycan vətəndaşlarına xaricə səyahət etmək üçün turist çeklərinin blanklarının satışından əldə edilən gəlirin 16,5% azalmasına və turist çeklərinin blanklarının satışından əldə edilən gəlirin 16,5% azalmasına baxmayaraq, satılan turist çeklərinin blanklarının ümumi dəyərinin azalmasına səbəb olub. Azərbaycan vətəndaşlarına respublikada səyahət etmək üçün verilən turist çekləri 2,7%, cəmi 8200 manat azalıb. Artıq 2016-cı ildə Azərbaycana 2045 min xarici turist gəlib. Onlardan əldə edilən mənfəət 2714 milyon ABŞ dolları təşkil edib. Belə ki, bir xarici turistin Respublika daxilində orta hesabla xərcləri 1327 ABŞ dolları təşkil edir ki, bu da Fransa, İtaliya, Avstriya, Türkiyə, Gürcüstan, Almaniya, Rusiya, Ermənistan, Ukrayna, Böyük Britaniya, Yaponiya ilə müqayisədə yüksək, lakin Moldovadan aşağıdır.

2015-ci ildə bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda xarici turistlərdən gələn gəlirlərdə azalma müşahidə olunub. 2016-cı ildə Azərbaycanda, eləcə də Gürcüstan, Avstriya, Yaponiya və digər ölkələrdə xarici turistlərin gəlirləri artıb. Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya və digər ölkələrdə eyni göstərici azalıb. Azərbaycanda xarici turistlərdən adambaşına düşən gəlir 2010-2014-cü illərdə 3 dəfədən çox artaraq 250 ABŞ dolları təşkil edib. Bu artım digər ölkələrlə müqayisədə (Qazaxıstan, Belarusiya, Moldova və s.) yüksək olmuşdur. Ukraynada bu dövrdə adambaşına düşən əcnəbi turistlərin gəlirləri xeyli azalıb (89 ABŞ dollarından 38 ABŞ dollarına). 2010-cu ildə Gürcüstanda xarici turistlərdən gələn gəlir Azərbaycanda müvafiq göstəriciyə yaxın olub. 2014-cü ildə ölkəmizə xarici turistlərdən əldə olunan gəlir Gürcüstanın müvafiq göstəricisini 36,1 faiz üstələyərək 2432,0 milyon ABŞ dolları təşkil edib.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, 2015-ci ilə qədər ölkədə xarici turistlərdən gələn gəlirlərdə artım müşahidə olunub. 2015-ci ildə xarici turistlərdən adambaşına düşən gəlir 5,1% azalaraq 237 ABŞ dolları təşkil edib. Bu dövrdə Rusiya -28%, Ukrayna -32,9%, İtaliya -13,3%, Avstriya -12,1%, Türkiyədə -9,9% və digər ölkələrdə də göstəricinin azalması müşahidə olunub. Gürcüstanda +8,3%, Qazaxıstanda +10,8%, Yaponiyada +32,5%, əksinə, adambaşına əcnəbi turistlərin gəlirləri artıb. 2016-cı ildə tədqiq olunan ölkələr sırasında Yaponiyadan sonra ən çox artımın +22,8% olduğu Azərbaycanda adambaşına düşən əcnəbi turistlərin gəliri əvvəlki illə müqayisədə müsbət 17,5% və ya 279 ABŞ dolları təşkil edib.

Qeyd edək ki, rəsmi statistika Azərbaycanda turizmdən gəlir kimi qəbul edilən bütün göstəriciləri əks etdirir. Rəsmi statistikadakı bütün bu boşluqların aradan qaldırılması üçün dövlət proqramında onun təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur ki, bundan sonra həm Azərbaycana gələn xarici turistlərdən əldə olunan gəlirlər, həm yerli turizmdən əldə olunan gəlirlər, həm də turizmin ölkənin ümumi ÜDM-də payı müəyyən ediləcək. hesablanmışdır. Bu məqsədlə Ümumdünya Turizm Təşkilatının nümayəndələri Bakıda 4 seminar keçirmək niyyətində idilər ki, onların məqsədi Azərbaycanda turizm gəlirlərinin real göstəricilərinin şəffaflığını təmin etməkdir.

2015-ci illə müqayisədə 2016-cı ildə Almaniya -14,3%, Böyük Britaniya -15,4%, Gürcüstandan -11,4% həcmində Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların sayı azalıb. İran +66,2%, Rusiya +8,5%, Türkiyədən +8,6% və Özbəkistandan +6% ölkəmizə gələn xarici vətəndaşların sayı artıb. 2015-ci ildəki kimi 2016-cı ildə ölkəmizə ən çox istirahət etmək məqsədi ilə 697,1 min nəfər, işgüzar istifadə ilə əlaqədar 691,7 min nəfər, qohum və tanışlarını görmək üçün 562,0 min nəfər səfər edən olub. Müalicə məqsədi ilə gələn xarici turistlərin sayı 41,5 min nəfər olmuşdur ki, bu da əvvəlki ilə müqayisədə 13,7% çox olmuşdur.

Bakı həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar sayəsində regionun işgüzar mərkəzlərindən birinə çevrilib. Bu gün paytaxtda MİCE turizminin tərkib hissəsi olan tədbirlərin keçirilməsi üçün bütün imkanlar var. Burada mütəmadi olaraq forumlar,

seminarlar, konfranslar və s. Bakıda dünya səviyyəli iclas otaqlarının tələblərinə cavab verən çoxlu sayda 5 ulduzlu otellər var. Paytaxtda böyük sərgilərin təşkil olunduğu böyük sərgi mərkəzi yaradılmışdır. Ölkədə turizmin bu növünün göstəricilərini daha da artırmaq üçün beynəlxalq təcrübədən göründüyü kimi, otellərdə hər birinə ən azı bir mütəxəssisin ayrılmasına əsaslanan fərdi yanaşmanı təmin edən ixtisaslaşmış MİCE proqramından istifadə etmək vacibdir.

Bakıda işgüzar turizmin inkişafının bir sıra üstünlükləri var. Belə ki, xarici vətəndaşları cəlb edə biləcək lazımi infrastruktur var, ümumi turizm növləri arasında bu növ daha sabitdir, xarici iqtisadi əlaqələri genişləndirməyə imkan verir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin təminatına dəstək verir.

Statistik məlumatlar göstərir ki, Azərbaycana müalicə və istirahət məqsədilə gələn turistlərin ümumi xarici turist sayında xüsusi çəkisi azdır. 2010-2016-cı illərdə rayonlar üzrə tibbi təyinatlı yerləşdirilmiş şəxslərin ümumi sayını da nəzərdən keçirək. 2010-cu ildə tibbi məqsədlər üçün yerləşdirilənlərin ümumi sayı 28 424 nəfər olub. Onların əksəriyyəti Bakıda (17917 nəfər), Quba-Xaçmazda (3744 nəfər), Naxçıvanda (3445 nəfər) və Gəncə-Qazaxıstan bölgələrində (1173 nəfər) yerləşdirilib. 2012-ci ildə müalicə məqsədilə gələnlərin ümumi sayı 15145 nəfər olub. Diaqramdan görünür ki, onların əksəriyyəti Gəncə-Qazax bölgəsində (6351 nəfər), Naxçıvan bölgəsində (5494 nəfər) və Bakıda (1537 nəfər) olub. Ən az adam Dağlıq Şirvan (20 nəfər) və Aran rayonlarında (26 nəfər) yerləşdirilib. 2016-cı ildə tibbi təyinatlılara yerləşdirilənlərin ümumi sayı əvvəlki illə müqayisədə xeyli azalaraq 11450 nəfər olub. Onların əksəriyyəti Naxçıvan bölgəsində (5635 nəfər), Gəncə-Qazaxıstan bölgəsində (4387 nəfər) və Bakıda (761 nəfər) yerləşdirilib (Azərbaycanda turizm/Statistik məcmuə, 2017: səh. 54). Beləliklə, Azərbaycanda müalicəvi turizmin göstəricilərinin hələ də aşağı olmasına baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə turizmin bu növünün inkişafı üçün kifayət qədər geniş imkanlar mövcuddur. Naftalan nefti öz müalicəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir və bir çox dayaq-hərəkət, mədə-bağırsaq, qan dövranı sistemi, dəri xəstəliklərinin və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Gəncə-Naftalan Sağlamlıq Mərkəzində müxtəlif sağlamlaşdırıcı xidmətlər

göstərilir: Naftalan hamamları, şua terapiyası, yod-brom vannaları, masaj və s. Müalicə-sağlamlıq turizminin inkişafı üçün Naxçıvan şəhərindən bir qədər aralıda yerləşən Duzdağda yerləşən və 1500 metr dərinlikdə mədənlərdən birində speleoterapiya xidmətlərin göstərildiyi fizioterapevtik xəstəxana böyük əhəmiyyət kəsb edir. 10-12 metr qalınlığında mövcud duz layları sayəsində burada havanın 20%-ni oksigen, nisbi rütubət 24-25%, temperatur 18,5-20 dərəcə təşkil edir. Bronxo-ağciyər xəstəliklərinin müalicə kursu böyüklərdə 65-70%, uşaqlarda isə 80-85% səmərəlidir.

Yuxarıda qeyd olunan müalicəvi bulaqlarla yanaşı, Azərbaycan bir çox palçıq vannaları, mineral və su təbii ehtiyatları ilə zəngindir. Onlardan istifadə turist axınını artıracaq, bununla da ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını təmin edəcək. Bunun üçün bu gün müvafiq infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, xidmət personalının ixtisasının artırılması, göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi zəruridir. Televiziyalarda, sosial şəbəkələrdə marketinq kampaniyalarının aparılması ölkədə müalicəvi və müalicəvi turizmin inkişafına stimullaşdırıcı təsir göstərəcək. Marketinq kampaniyalarına xarici turistlərin sayından (məsələn, ikinci alınan turpaketə 15% endirimin verilməsi) və ya tur günlərinin sayından asılı olaraq endirimlərin verilməsi daxildir.

Müalicə turizminin inkişafı üçün ölkəmizdə mövcud olan nəhəng təbii potensiala baxmayaraq, müalicə məqsədilə Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların sayı eyni məqsədlə xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayından təxminən 4 dəfə azdır. Ölkəmizdə turizmin bu növünün inkişafı üçün məqsədyönlü tədbirlər görülməlidir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİNİN TURİZM POTENSİALININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1.İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf strategiyası

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf strategiyası-iqtisadi diversifikasiyanın yeni mexanizmlərinin yaradılması, iqtisadi münasibətlərin bütün iştirakçılarının fəaliyyətində qənaətcil istehsal texnologiyalarının tətbiq edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının inkişafı, yeni sənaye siyasətinin, milli sahibkarlıq və texnoloji təşəbbüslərin həyata keçirilməsi vasitəsilə monoprofilli ixtisaslaşmadan imtina zərurətindən ibarət region qarşısında duran problemlərin həllini özündə əks etdirir.

Müasir reallıqlar hədəflərə çatma dinamikasını artırma biləcək yeni mexanizmlərin tətbiqinə yönəlmiş prinsiplial qərarların zəruriliyini ön plana çıxarır.

Bunun üçün Yeni Qarabağ sakinləri icması doğma diyarlara qayıdışı üç onillik ərzində gözləyib tab gətirməyi bacarmış, buna rəğmən yeni sakinlər Qarabağlıların əvvəlki yaşadıkları məğlubiyyət ruhunu yox etməli, regionu sabitliyin qarantına və milli sərvətə çevirməlidir. Əgər əvvəlki sakinlər həyati problemlərə məruz qalmışdırsa, Yeni Qarabağ ekologiyada, geologiyada yeni texnologiyaların, yeni şəhər və kəndlərin salınmasında ağıllı iqtisadiyyat elementlərinin istifadəsi ilə innovativ texnologiyaların mənimsənilməsi və yaradılması üçün bir çağırışdır. Bu, yaradıcı və təşəbbüskar, uzun və sağlam həyat yönümlü, innovativ sahibkarlıq enerjisi ilə dolu yeni bir işçi qüvvəsinin hazırlanmasıdır. Bu, geniş miqyaslı təsərrüfat fəaliyyəti yerlərində təbii mühitə diqqətli münasibətdir. Bu, xarici və daxili ərazilərin bütün ən yaxşı dünya təcrübələrindən istifadə edən və sahibkarların, vətəndaş cəmiyyətinin və sakinlərin səriştəlik resurslarını fəal şəkildə əhatə edən yeni bir idarəetmədir.

Bu yeni texnologiyaların tətbiqi, innovativ iqtisadiyyat inkişafının astanasında duran regionun iqtisadi inkişafının yeni mərhələsinin, əvvəlki qüvvəsinin bərpasının növbəti mərhələsinin əsasını təşkil edəcəkdir. İndiki Qarabağ nəslə ölkənin iqtisadi

inkişafında avanqard rolunu qorumaq potensialına malikdir ki, gələcək nəsillər onların qazandıqları uğurlarla fəxr etsinlər və yenilikçilik estafetini qəbul etsinlər.

Müasir şəbəkə iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan bir çox sahibkarların, alimlərin, iri və xırda firmaların qarşılıqlı fəaliyyətinin sinerji effekti sayəsində iqtisadi artımı təmin edə bilən regional iqtisadiyyatın lokomotivləri.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin İnkişaf strategiyasının metodoloji xüsusiyyətini iqtisadiyyatda ayrı-ayrı sahələrin iqtisadi rolunun dərin təhlilinə əsaslanmış, regionun inkişafının prioritet istiqamətlərinin seçilməsinə elmi yanaşma təşkil edir. Bunun üçün multiplikator təhlili (iqtisadiyyatın müəyyən bir sahəsindəki dəyişikliklərin bir regionun və ya bütöv ölkənin iqtisadiyyatına təsirinin təhlili) və müəyyən iqtisadi fəaliyyət növlərinin məhsuldarlığının təhlili metodları tətbiq edilmişdir.

Digər metodoloji fərq dövlət idarəçiliyinin optimallaşdırılması maraqlarına görə ərazinin zonalaşdırılmasıdır. Zonalaşdırma (həmçinin rayonlaşdırma) müxtəlif təbii və sosial-iqtisadi şərtlə ərazilər üçün dövlət iqtisadi və sosial siyasət alətlərinin çevik seçiminə əsaslanmış təbii elmi və tətbiqi dövlət idarəetmə metodudur.

Regionun gələcək inkişafının strategiyasının başqa bir metodoloji xüsusiyyəti də iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinin mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradan marketinq təfəkkürü prinsipi və bununla əlaqəli klaster inkişafı paradıqmasıdır. Marketinq təfəkkürü klaster sisteminin yenidən qurulmasını tələb edir. İqtisadi inkişafın klaster paradıqması nöqtəyi-nəzərindən innovasiyaların yaradılması üçün ən effektiv sayılan sektorlararası klasterlərin inkişafı variantları təklif olunmuşdur.

Azad edilmiş ərazilərin inkişaf strategiyasının əsas üstünlüyü eyni zamanda onun Azərbaycan-2030 sosial-iqtisadi inkişafa dair prioritetlərə uyğunluğunun təmin edilməsidir. Belə ki, 44-günlük Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın

inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir. Milli sosial rifah səviyyəsinin davamlı artması məqsədilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji nüvəsini təşkil edir. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsi möhkəmləndiriləcəkdir. Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun bazaryönlü islahatlar vasitəsilə effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi yüksəlişin təməl amilləri olacaq. Ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin edəcəkdir. Bu məqsədlərin reallaşdırılması dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyə xidmət edən effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsinin formalaşdırılmasını, iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli hərəkətverici qüvvələrinin möhkəmləndirilməsini–insan kapitalının müasirləşdirilməsini, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsini və iqtisadi suverenliyin tam təmin olunmasını tələb edir. Növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır (<https://president.az/az/articles/view/-2021>):

1. dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Marketinqin beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş müasir elmi prinsipləri sosial-iqtisadi inkişafın tədqiqat miqyasına yenidən baxılmasını tələb edir. Sektor yanaşmasından ayrı-ayrı istehsal sahələrinin inkişafı tədqiqatına, ayrı-ayrı məhsul növlərinin istehsal olunması perspektivlərinin təhlilinə keçmək lazımdır, çünki dünya bazarında ayrı-ayrı məhsul növləri rəqabət edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf strategiyasının hazırlanmasında marketinq təfəkkürünün tətbiqi, istehsalın sahə strukturunun yeni anlayışını təmin etdi və, xüsusilə də, yeni bir klasterin - insanlar üçün texnika və texnologiyaların formalaşması üçün potensialı görməyə imkan yaratdı.

Regionun inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya əsaslanan və qlobal rəqabət qabiliyyətinə malik yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır.

Eyni zamanda, mövcud şəraitdə aktual məsələlər yeni bir şəkildə - ayrı-ayrı sektorlar və sosial-iqtisadi inkişaf sahələri üzrə məsələləri sistemə şəkildə birləşdirən dörd prioritet blokda qruplaşdırılır (şəkil 2).

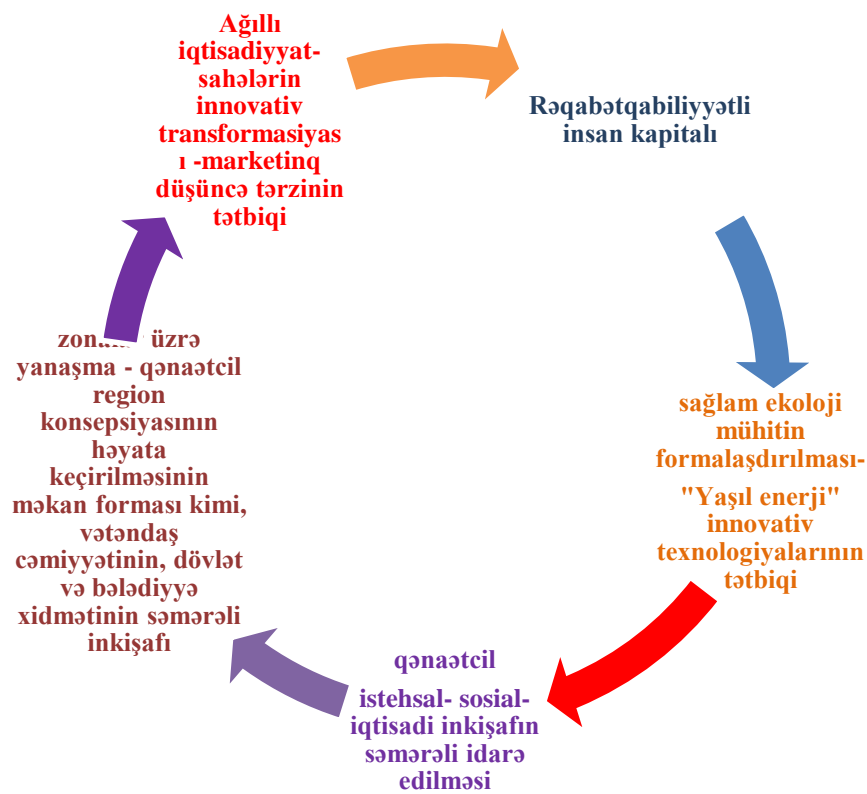
Birinci blok, sektorların innovativ transformasiyasına, marketinq təfəkkürünün diversifikasiya əsası kimi tətbiqinə əsaslanan yeni ağıllı iqtisadiyyat modelinin formalaşdırılması və regionun əsas texnoloji platforması kimi formalaşmasıdır.

İkinci blok dünya miqyasında rəqabətli insan kapitalının formalaşmasıdır; yerli mütəxəssislərin peşə hazırlığı, sağlamlıq və ömür uzunluğu, mədəni və təhsil səviyyəsi baxımından dünya rəqabət qabiliyyətinə çatma məqsədlərini (həmçinin innovativ inkişaf üçün əsas impuls mənbəyi kimi universitetlərin prioritet layihəsinin icrası vasitəsilə) əhatə edir.

Üçüncü blok yaşıl enerji və tullantıların idarə olunması üçün innovativ texnologiyaların kəskin inkişafına əsaslanan sağlam ekoloji mühitin formalaşdırılması, gələcək nəsillər üçün təbii potensialın qorunub saxlanması məqsədilə rəqabət ətraf mühitin idarəetmə standartlarının formalaşdırılması və tətbiqidir.

Dördüncü blok səmərəli istehsal prinsiplərinə və qənaətcil region konsepsiyasının həyata keçirilməsinin məkan forması kimi zonalaşma yanaşmasına əsaslanan sosial-iqtisadi inkişafın səmərəli idarə edilməsinin formalaşdırılması, vətəndaş cəmiyyətinin, effektiv dövlət və bələdiyyə xidmətinin inkişafıdır. Regionun inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi vasitələrindən biri də ərazinin ümumi marketinqi və brendinqi olacaqdır.

Şəkil 2: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin kompleks marketinqi və brendinqi

Mənbə: sxem müəllifin şəxsi mülahizələri əsasında tərtib edilmişdir

Regionun sosial-iqtisadi inkişafının müasir iqtisadi potensialı (istehsal, əmək, insan resursları, təbii ehtiyat, enerji, infrastruktur) növbəti əhəmiyyətli rəqabət üstünlüklərinin kombinasiyası ilə formalaşır:

- region ölkənin iqtisadiyyatının mövcud vəziyyətini və ölkənin büdcə və maliyyə sisteminin sabitliyini müəyyənləşdirən, ölkənin iqtisadi baxımdan ən vacib

dəstəkləyici regionlar qrupuna aiddir ki, bu da iqtisadi sabitləşmə tədbirləri mərkəzi tərəfindən birbaşa və dolay əlavə dəstək imkanlarını nəzərdə tutur.

Son otuz il ərzində region işğalçılar tərəfindən tamamilə talan edilmişdir və bütün infrastruktur obyektləri məhv edilmişdir.

Regionun ərazisindən Qərbi Şərqlə birləşdirən mühüm tranzit nəqliyyat yolları keçir. Regionun ərazisindən keçən avtomobil və dəmir yolları milli nəqliyyat sisteminin mühüm bir hissəsidir: Bakı - Hacıqabul - Horadiz - Mincivan - Meğri - Ordubad avtomobil yolu (Türkiyəyə keçid etmək və Avropanın nəqliyyat şəbəkəsinə daxil olmaq perspektivi ilə); dünya səviyyəli Şərq - Qərb (Çin - Qazaxıstan - Azərbaycan - Ermənistan – Naxçıvan (Azərbaycan) – Türkiyə) marşrutunun bir hissəsi olan perspektivli dəmir yolu dəhlizi Bakı - İmişli - Horadiz - Mincivan - Meğri (Ermənistan) - Ordubad - Culfa - Naxçıvan - Şərur - Aralık (Türkiyə).

Mövcud təbii resurs, enerji və infrastruktur potensialı regionun tədricən və qaçılmaz, obyektiv olaraq ölkənin texnoloji, intellektual və insan resursları bazasına çevrilməsi üçün ilkin şərt kimi çıxış edir.

Uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafın imkanları, məhdudiyyətləri və təhlükələrini araşdırmaq məqsədi ilə SWOT təhlil aparmaq məqsədə uyğundur. SWOT-analiz ərazinin sosial-iqtisadi inkişafının güclü tərəfləri və yeni imkanlarının aktivləşdirilməsi yolu ilə zəif tərəfləri və təhlükələrinin kompensasiyasının potensialının öyrənilməsinə əhatə edir (Cədvəl 7).

Regionun əsas güclü tərəfi zəngin təbii ehtiyat, enerji, turizm və rekreasiya potensialının qorunmasıdır. Bütün digər regionların fonunda seçilən aqlomerasiya effektini almağa imkan verən dağ və düzənliklər, informasiyalaşdırmanın inkişafının yüksək potensiallı imkanları, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət təşkilatlarının yaradılması sahəsində ixtisaslı xidmətlərin geniş spektri - bütün bunlar regionu yaşam və investisiya baxımından cəlbedici edir. Məhz bu yığılmış potensial regionun zəif tərəflərinin: infrastrukturun olmaması, elektrifikasiyanın, yol xətlərinin, telefon şəbəkələrinin, qazlaşdırmanın, sosial obyektlərin olmaması kimi çətin relyef

şəraitlərinin mənfi təsirlərinə qarşı əsas dempferdir (qarşı tarazlıq). Sosial-iqtisadi inkişafın digər bir zəifliyi, informasiya təhlükəsizliyinin aşağı səviyyəsi və nəticədə potensial investorlarla əlaqələrin olmaması və mövcud imkanlardan səmərəli istifadə etməklə qismən aradan qaldırılma bilən dövlətin iştirakından yüksək asılılığıdır. Sosial-iqtisadi inkişafın əsas imkanı zəif tərəfləri güclü tərəflərə çevirməkdir: çətin şəraitdə idarəetmə təcrübəsindən, yeni yataqların kəşfi və yeni ərazilərin infrastrukturunun inkişafı təcrübəsindən istifadə edərək region yeni bilik infrastrukturunu yaratmaq üçün mövcud dövlət yardımını və özəl maliyyə imkanlarından istifadə edə bilər və bu regionu ölkənin yenilikçi və intellektual platsdarına çevirməyinə imkan verəcəkdir. İndiki mərhələdə ölkənin çətin təbii və iqlim şəraiti olan az inkişaf etmiş ərazilərdə yerləşən yeni təbii sərvət yataqlarının işlənməsi üçün yeni, qənaətcil və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyalara ehtiyacı, artıq inkişafın yeni mərhələsində "ağıllı" mədəni texnologiyalarının inkişafı və regionun təsərrüfat inkişafının rəşadətli, ekoloji cəhətdən məsuliyyətli təşkilat vasitəsilə, regionun təbii sərvətlərin inkişafında lokomotiv rolunu qorumaq üçün imkan yaradır.

Çətin təbii şərait və nəqliyyatın əlçatanlığının aşağı səviyyəsi bir çox məhsul növlərinin istehsal xərclərinin artmasına səbəb ola bilər və kütləvi sənaye istehsalının inkişafına maneə ola bilər. Lakin yeni regional bilik iqtisadiyyatının formalaşması, əsas rəqabət üstünlüyünün xidmətin maya dəyəri ilə deyil, tələbatın spesifikasiyasını dərinləndirmə sayəsində yarandığı sahələrdə rəqabətli təklif formalaşdırmağa imkan verəcəkdir. Regionun iqtisadi potensialı rəqabət qabiliyyətinin sənədlilik, texnologiyanın inkişaf səviyyəsi və tələbatla dair xüsusi biliklər ilə təmin olunduğu dar bazar segmentlərinə yönəlmiş mal və xidmətlərin yaradılmasından ibarətdir - bunlar istehlaka yönəlmiş intellektual xidmət və mallardır. Regiondakı bilik iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti ölkə üçün intellektual mallar və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşması ilə təmin ediləcəkdir. Uzun müddətdə belə ixtisaslaşmış bilik iqtisadiyyatı inkişaf etdirərək, region, cəlbədarlik səviyyəsinin azalması ilə əlaqəli mümkün təhlükələrə mühüm dərəcədə müqavimət göstərə biləcəkdir. Bilik iqtisadiyyatının inkişafı yolunda əsas təhlükə həm əhalinin, həm də dövlətin və

bələdiyyə orqanlarının yeni müharibə qorxusunun qeyd-şərtsiz hökmranlığına inancından ibarət olan sosial-iqtisadi inkişafın koqnitiv bloklamasıdır.

Cədvəl 7: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin güclü, zəif tərəflərinin, imkan və təhdidlərinin SWOT təhlili

Güclü tərəflər:	Zəif tərəflər:
Yüksək təbii potensial	İnfrastruktur obyektlərinin olmaması
Yüksək enerji potensialı	Təbii və relyef şəraitinin mürəkkəbliyi
Yüksək turizm və rekreasiya potensialı	İnformasiya təhlükəsizliyinin olmaması
Yüksək aqlomerasiya potensialı	Əhəmiyyətli investisiyaların cəlb edilməsinə ehtiyac
Dünya səviyyəli sağlamlıq mərkəzlərinin inkişafı üçün yüksək potensial	Investisiyaların qaytarılmasının uzunmüddətliyi
	Pirotexniki vasitələrin tam təmizlənməməsi
	İnfrastrukturun olmaması və s.
İmkanlar:	Təhdidlər:
Mövcud təbii ehtiyatların yataqlarının işlənməsinin inkişafı	Düşmən qonşudan təhlükə (təxribat ehtimalı)
Elektrik stansiyalarının tikintisi	Üçüncü ölkələrin müdaxiləsi
Ərazilərin yaşıllaşdırılması proqramlarının inkişaf etdirilməsi	Əhalinin tarixi torpaqlara qayıtmaqdan imtina etməsi
Beynəlxalq səviyyəli nəqliyyat dəhlizi olmaq	Regionda yeni bir müharibənin başlaması qorxusu
Kənd təsərrüfatının inkişafı	Hazırkı şəraitdə bölgənin cəlbediciliyinin aşağı olması
Sahibkarların mənəvi borc hissəsinin güclü olması	
Siyasi iradə	
Bölgəyə siyasi marağın iqtisadi marağa çevrilməsi	

Mənbə: sxem müəllifin şəxsi mülahizələri əsasında tərtib edilmişdir

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf siyasətinin prioritetləri, hədəfləri, məqsədləri və istiqamətləri

Uzunmüddətli inkişaf ssenarisini təyin edən mühüm amil iqtisadiyyatın korporativ və marketinq sektorlarının iqtisadi güc nisbətidir. İllərdir regionun işğal

vəziyyətində olduğunu, hər şeyin işğalçılar tərəfindən talan edildiyi şəraiti nəzərə alsaq, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ilə maksimal dərəcədə əlaqəli fəaliyyət növlərindən toplanan marketinq sektorunun rolu və təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə innovativ inkişaf ssenarisi hazırlamaq lazımdır. Məhz bu subyektlərdə innovasiyalar, yeni texnoloji və biznes həllərin kəşfi enerjisi maksimal sərbəstləşir.

Innovativ ssenari. Region iqtisadiyyatının yeni istiqamətləri gücləndiriləcəkdir:

- mədən və emal sənayesi üçün yeni texnika və texnologiyaların inkişafı (yalnız regionda deyil, həmçinin qonşu regionlar üçün) və yeni innovativ məhsulların istehsalı;

- emal müəssisələrinin inkişafına xidmət edən azad iqtisadi-sənaye zonaları yaradılacaq;

- inkişafı həm şaquli (mebel, tikinti və s. son istehsalın inteqrasiyası), həm də üfüqi xüsusiyyətli klaster effektlərinin inkişafı yolu ilə irəliləyən ağac sənayesi və emal kompleksləri;

- nəqliyyat və rabitə, üstəlik yeni nəqliyyat növləri (məsələn, kiçik aviasiya), multimodal nəqliyyat mərkəzləri intensiv şəkildə inkişaf etdiriləcək;

- ənənəvi infrastrukturun (nəqliyyat, enerji, mühəndis, sosial) yaradılması və inkişafı ilə yanaşı, maliyyə infrastrukturunu, eləcə də "bilik iqtisadiyyatı infrastrukturunu, yəni informasiya və kommunikasiya infrastrukturunu sürətlə inkişaf edəcək;

- xidmət sektoru, ilk növbədə intellektual xidmətlər (təhsil, səhiyyə, texnoloji və ekoloji konsaltinq, turizm, işgüzar xidmətlər).

Region iqtisadiyyatında innovativ fəaliyyətin aktivləşdirilməsi həm turizm sektorunda, həm də inkişafı 2022-ci ildən sonrakı dövrlərdə xüsusilə nəzərə çarpacaq yeni sahələrdə müşahidə ediləcəkdir.

Innovativ yanaşmaların tətbiqini təmin edən konkret mexanizmlər istilik və enerjiyə qənaətin səmərəliliyinin vacibliyi zəminində: qənaətcil region konsepsiyası; dövlət və bələdiyyə idarəçiliyində layihə idarəetməsi və layihə yanaşması; regionun əsas biznes proseslərində marketinq təfəkkürü; yeniliklərin inkişafı və tətbiqi

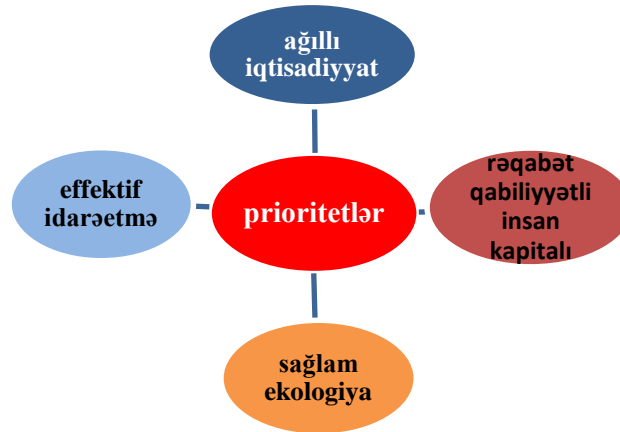
proseslərini tamamilə demokratikləşdirmək və milliləşdirmək üçün yaradılacaq vətəndaş cəmiyyəti institutları olacaqdır.

Yeni Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafının innovativ ssenarisi işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf proqramının əsasını təşkil edir. Bu, daha mürəkkəb dövlət və korporativ idarəetmə modelinin istifadəsini əhatə edir, yüksək texnoloji layihələrə investisiya qoyuluşu və insan kapitalının inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. İnnovativ ssenari yenilik amillərinin təsirinin iqtisadi artımın davamlılığının əsas mənbəyinə çevrilməsinə və mövcud mənbələrdən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına əsaslanır ki, bu da nəticədə regionun inkişafının bütün əsas sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərini yaxşılaşdıracaqdır.

Qarşıdakı dövrlərdə regionun ölkə miqyasında yeni ixtisaslaşması yaranır - milli mənimsəmə bazası, texnoloji və intellektual platsdarm, yeni, qənaətcil və rəşional idarəetmə prinsiplərinin bələdçisi, ölkənin perspektivli regionlarının inkişafı üçün insan resursları, texnologiyalar, mallar, xidmətlər, investisiyalar mənbəyi olmaq. Qısamüddətli və ortamüddətli perspektivdə regionun əsas inkişaf prioritetləri ağıllı iqtisadiyyat, rəqabətli insan kapitalı, sağlam mühit və effektiv idarəetmə olacaqdır. Ağıllı iqtisadiyyatın prioriteti, bir tərəfdən, region iqtisadiyyatı üçün əsas olaraq getdikcə daha çox elm tutumlu və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz texnologiyaların inkişafını; digər tərəfdən, həm regionun özündə daxili tələbatla, həm də yerli və xarici regionlarda istehlakçı tələbatına yönəldilmiş yeni istehsal və xidmət növlərinin tədricən inkişafı və genişləndirilməsini əhatə edir. İnsan kapitalının rəqabət qabiliyyəti regionun hər bir sakininin yaradıcılıq potensialının mümkün qədər reallaşdırılması şərtləri ilə müəyyən edilir (şəkil 3). Bu şərtlərə sağlam həyatın müddəti, əmək bazarında tələb olunan bacarıq və səriştələrə sahib olmaq, yaradıcı və yenilikçi fəaliyyət qabiliyyəti, yüksək həyat keyfiyyəti aiddir. Sağlam ekologiyanın prioriteti təbii potensialın rəşional istifadəsi, region sakinlərinin gələcək nəsli üçün əlverişli mühit şəraitinin formalaşdırılması və bərpası deməkdir. Effektiv idarəetmə dövlət və bələdiyyə orqanlarının bütün struktur bölmələrinin fəaliyyətində hesabatlılığın, şəffaflığın və səmərəliliyin köklü şəkildə artması və biznes üçün

inzibati maneələrin azalmasıdır. Bu qənaətcil istehsal prinsiplərini tətbiq edilməsi; vətəndaş cəmiyyətinin regionun sosial-iqtisadi inkişafının idarə olunması prosesinə geniş cəlb edilməsi; nəticəyə əsaslanan büdcələşdirmə; zonalaşdırma prinsiplərinə əsaslanan ayrı-ayrı ərazilərin inkişafına fərqli yanaşma; dövlət və bələdiyyə idarəetməsi təcrübəsində layihə yanaşmasının tətbiqi, habelə vətəndaş cəmiyyəti, biznes və hökumətin qarşılıqlı əlaqəsi üçün rasionallıq normalar, qaydalar və tənzimləmə sisteminin formalaşdırılması yolu ilə əlverişli institusional mühit yaratmaqla təmin ediləcək. Yeni şəraitdə regionun strateji missiyası əvvəlki kimi qorunub saxlanılır: Yeni Qarabağ insanların yaşaması üçün ən yaxşı bir yer olmağa çalışmalı və Azərbaycan iqtisadiyyatının artımı üçün lokomotiv region olaraq inkişaf etməyə başlamalı, qonşu ərazilər üçün inkişaf mərkəzinə çevrilməli, ölkənin milli iqtisadiyyatının innovativ inkişafını təmin etməlidir.

Şəkil 3: Sosial-iqtisadi siyasətin prioritetləri

Mənbə: sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Regionun inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya və qlobal rəqabətə əsaslanan, yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır. Bu sosial-iqtisadi inkişafın əsas prioritetlərinə uyğun dörd ayrılmaz məqsədin həlli nəticəsində əldə edilməlidir.

Məqsəd 1 - səmərəliliyi artıran yeni texnologiyaların inkişafı, həm meşə xammalı, həm də kənd təsərrüfatı məhsulları emalının getdikcə daha yüksək mərhələlərinin yaradılması və dar ixtisaslaşmış bazar subyektlərində (konkret məhsul təklif edən kiçik sahibkarlıq) tələbatı ödəməyə yönəlmiş yeni sənaye növlərinin tədricən inkişaf etdirilməsi əsasında ağıllı iqtisadiyyatın formalaşdırılması.

Məqsəd 2 - insan kapitalının rəqabət qabiliyyətinin hərtərəfli artırılması üçün şəraitin yaradılması: uzunmüddətli sağlam həyat, əmək bazarında tələb olunan bacarıqlar əldə etmək, yaradıcı potensialı reallaşdırmaq, rahat və təhlükəsiz yaşayış, məişət və sosial mühit, mədəni inkişaf ehtiyaclarını ödəmək üçün şərait.

Məqsəd 3 - indiki və gələcək nəsillər üçün sağlam ekoloji mühitin təmin edilməsinə yönəlmiş biznes, hökumət və vətəndaş cəmiyyətinin qarşılıqlı razılaşdırılmış davranışı və ekoloji cəhətdən rəşional standartların tətbiqi. Məqsədin həyata keçirilməsi, bütün səviyyələrdə ekoloji məsuliyyətin artırılması, tullantıların aradan qaldırılması və təsərrüfat üçün yeni ekoloji texnologiyaların yaradılması və tətbiqi yolu ilə, əvvəlki işğal dövrlərində yığılan sosial-iqtisadi fəaliyyətlərə təsir göstərən mövcud ekoloji zərərin minimuma endirilməsini və ekoloji zərərin köklü şəkildə aradan qaldırılmasını əhatə edəcəkdir.

Məqsəd 4 - regionun sosial-iqtisadi inkişafının effektiv idarə olunması, dövlət və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığını, hesabatlılığını və səmərəliliyini artırmaqdır.

Qoyulmuş məqsədlərin həlli regionun sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətlərinin həyata keçirilməsini təmin edir

3.2.1.Məqsəd 1-in həyata keçirilməsi istiqamətləri: ağıllı İqtisadiyyatın formalaşdırılmasına köklənmişdir.

1. *Marketing yönümlü sektorlar*: istiqamət tələbatı yönəlmiş (konkret məhsul təklif edən kiçik sahibkarlıq) rayonun potensial və səriştələri əsasında yeni fəaliyyət növlərinin tədricən yaradılması və inkişafını əhatə edir. İstiqamət beynəlxalq rəqabətin müasir prinsiplərinə uyğun olaraq inkişaf edəcəkdir:

- konkret istehlakçıların sifarişlərinə uyğun məhsulların fərdiləşdirmə prinsipi: məhsul üçün xüsusi konfigurasiya və ya dizayn variantının seçilməsi, xidmətlərin göstərilməsinin forması və xüsusiyyətləri və s.

- son məhsulun kommersiya tətbiqi imkanından başlayaraq iqtisadi fəaliyyətin strateji planlaşdırılması mənasını verən marketing təfəkkürü.

İstehsal məhdud bazar segmentlərində ixtisaslaşır və yüksək rəqabətlik məhsulun xüsusiyyətlərinin istehlakçı sifarişlərinə aydın şəkildə uyğunlaşdırılması ilə müəyyən edilir. Nəticədə, hər rayonda ərazinin ixtisaslaşdırılmasına uyğun böyük həcmdə standartlaşdırılmış məhsullar istehsal edən bir böyük müəssisə yaratmaq və daxili və xarici istehlakçıların xüsusi ehtiyaclarına uyğun olaraq müxtəlif ölçülü (həmçinin kiçik ölçülü) standart olmayan məhsullar istehsal edən müəssisələr şəbəkəsi yaratmaq lazımdır. Təbii iqlim, nəqliyyat və logistika şəraiti baxımından kütləvi məhsulların istehsalında rəqabət edə bilməyən region, konkret məhsul təklif edən kiçik sahibkarlıq məhsullarının istehsalı və təşviqi baxımından aşağıdakı sektorlarda yüksək potensiala malikdir:

- istehlaka yönəlmiş məhsul və xidmətlərin istehsalı (biznesdən-biznesə istehsal növü). Bu növ istehsalın inkişafı sahələrarası yeni inkişaf üçün texnika və texnologiyalar klasterinin formalaşması, ixtisaslaşdırılmış texnoloji və sənaye parklarının yaradılması, Milli Sahibkarlıq təşəbbüsünün tədbirləri şəklində dəstək alacaq.

- tullantıların təmizlənməsi və emalı, yığılmış ekoloji zərərin, torpaq və su hövzələrinin çirklənməsi və s. problemlərin aradan qaldırılması üçün texnika və texnologiyaların yaradılmasına, bərpa olunan mənbələrin istehsalından ekoloji zərərin qarşısının alınmasına yönəlmiş ekoloji sənaye;

- həyat keyfiyyətinin və ya xidmət sahəsindəki istehlak səviyyəsinin artırılmasına yönəlmiş sənaye məhsullarının istehsalı: yerli kənd təsərrüfatı xammalından ekoloji təmiz qida, tibbi, biotexnoloji məhsulların istehsalı. Bu istehsal

sahələri nəticədə sektorlararası "Sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi" klasterinin miqyasına qədər genişlənəcək tibbi klasterə daxil ediləcəkdir.

2. Məsafələrin və xərclərin azaldılması: infrastruktur sektorunun inkişafı.

Nəqliyyat sektorunun inkişafı iqtisadi artımın innovativ modelinin həyata keçirilməsi və region əhalisinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri şərt olmalıdır. Uzunmüddətli perspektivdə nəqliyyat kompleksinin inkişafının dörd istiqaməti iqtisadiyyat üçün prioritetdir. Birincisi, bu magistral nəqliyyat dəhlizlərinin tikintisi və genişləndirilməsi yolu ilə tranzit potensialının həyata keçirilməsidir. Bu, Qarabağın qonşu regionlarla iqtisadi inteqrasiyasının genişləndirməklə, yeni təbii ehtiyat mənbələrinə əlçatanlığını təmin edəcək və regionun milli nəqliyyat sistemindəki rolunu gücləndirəcəkdir. Bu regiondan keçən yolların çəkilməsi, Rusiya - Azərbaycan - Ermənistan - Naxçıvan - Türkiyə magistral yolunun çəkilməsi ilə yeni Şimal - Cənub nəqliyyat istiqamətinin formalaşması, regiondan keçən geniş nəqliyyat magistralının gücləndirilməsi (xüsusilə Azərbaycan-Ermənistan-Türkiyə dəmir yolu tikilməsinin tamamlanması) barədədir.

İkincisi, nəqliyyat xərclərini azaldılması - nəqliyyat axınlarının sürətinin artırılması sayəsində iqtisadiyyatın real sektorundakı xərclərin azalmasıdır. Burada əsas istiqamətlərdən biri geniş və meridian nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişdiyi yerlərdə yerləşməsi məqsəduyğun olan, bütün nəqliyyat növləri (avtomobil, hava, su və dəmir yolu) üçün nəqliyyat mərkəzləri yaradılmış böyük şəhərlərə yaxın yerlərdə multimodal nəqliyyat və logistika mərkəzlərinin formalaşmasıdır. Üçüncüsü, bu, regionun aqlomerasiyaları daxilində və arasında yeni avtomobil yollarının çəkilməsi və mövcud avtomobil yollarının tutumunun genişləndirilməsi, o cümlədən mövcud avtomobil yollarının kateqoriyalarının artırılması yolu ilə əhalinin hərəkətliliyinin təmin edilməsidir. Dördüncüsü, kiçik aviasiyanın və digər nəqliyyat növlərinin inkişafı vasitəsilə ucqar və az əhalisi olan bölgələrdəki yaşayış məntəqələrinin nəqliyyat əlçatanlığının sxeminin optimallaşdırılmasıdır ki, buda regionun ucqar ərazilərinin əhalisi üçün daha rahat yaşayış şəraitinin yaradılması, tibbi, təhsil, idman

və mədəniyyət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün imkan yaradacaq.

İnformasiya və kommunikasiya sektorunun müstəqil sektor kimi inkişaf etdirilməsinin prioritet məqsədi onun Qarabağ iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi və diversifikasiyası lokomotivinə çevrilməsi, informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə edərək əhalinin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və genişzolaqlı İnternetə çıxış infrastrukturunun inkişafıdır. İKT sektorunun inkişafında region ölkənin digər əraziləri üçün infrastruktur körpüsü ola bilər.

3.2.2.Məqsəd 2-nin həyata keçirilməsi üçün istiqamətlər - insan kapitalının rəqabət qabiliyyətinin hərtərəfli artmasına şərait yaratmaqdır.

Uzun Sağlam Həyat. İnsan inkişafındakı müasir qlobal tendensiyalara uyğun olaraq, ömür müddətinin uzadılmasının qeyd-şərtsiz prioriteti sağlam ömür müddətinin artırılması, yəni tibbi profilaktika və sağlam həyat tərzini ilə maksimal dərəcədə uzun sürən aktiv həyatın dəstəklənməsi prioritetinə çevrilir.

Tibb müəssisələrinin fəaliyyəti sağlamlığın qorunub saxlanması və ömür uzunluğunun artırılmasına yönəlmiş bir sıra xidmətlər və istehsal sahələri ilə razılaşdırılacaq və inteqrasiya olunacaq: yerli kənd təsərrüfatı xammalı əsasında biotexnologiyanın inkişafı, kurort fəaliyyəti, ixtisaslaşdırılmış iaşə müəssisələri, tibbi və sağlamlıq turizmi, tibbi texnika istehsalı. Tibbi klasterə daxil olan fəaliyyət növləri genişləndikcə, sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi üçün texnologiya klasterinə çevriləcəkdir.

İdmanın və idman həyat tərzinin populyarlaşması regionda beynəlxalq və dövlət miqyaslı idman tədbirlərinin keçirilməsi kömək edəcəkdir.

3.2.3.Məqsəd 3-ün həyata keçirilməsi istiqamətləri: region sakinlərinin müasir və gələcək nəsilləri üçün sağlam ekoloji mühitin təmin edilməsinə yönəlmiş biznes, hökumət və vətəndaş cəmiyyətinin ekoloji cəhətdən rəşadət və qarşılıqlı razılaşdırılmış davranış standartlarının formalaşdırılması və tətbiqi kimi məsələlərin həllini nəzərdə tutur.

1. Yaşıl Elm (sağlam ekologiyanın elmi bazası): ətraf mühit texnologiyaları sahəsində innovativ texnologiyaların inkişafı infrastrukturunun yaradılması yolu ilə ətraf mühitin səmərəli istifadəsinin yeni standartlarının intellektual və texnoloji bazasının formalaşdırılması, ekoloji təhsil sisteminin formalaşdırılması; ekoloji konsaltinqin inkişafı (o cümlədən *Yaşıl Məktəb*; *Yaşıl Universitet*);

2. Təmiz Qarabağ: tullantı emalı müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması daxil olmaqla yeni tullantı idarəetmə sisteminin yaradılması; yığılmış ekoloji ziyanın daha aktiv şəkildə aradan qaldırılması; ekoloji xidmətlərin inkişafı;

3. Yaşıl region: ekoloji zərərin minimuma endirilməsini təmin edən texnologiyaların tətbiqinin institusional bazasının yaradılması;

4. Ekoloji düşüncə: ekoloji təhsilin inkişafı, məişət səviyyəsində, müəssisə və təşkilatların qaydalarında ətraf mühitə cavabdeh davranış məsuliyyətinin gücləndirilməsi. Bu istiqamətin həyata keçirilməsində mühüm rol *qənaətcil region* konsepsiyasının tətbiqi, könüllü hərəkətinin inkişafı oynayacaq;

5. Ekoloji karkas: regionun biomüxtəlifliyin və unikal təbii landşaftların qorunmasını təmin edən xüsusi qorunan təbiət ərazilərinin şəbəkəsinin inkişafı;

6. Xalq (vətəndaş) ekologiyası: regionun dövlət və bələdiyyə hakimiyyət orqanlarının ixtisaslaşmış bölmələri tərəfindən həyata keçirilən ənənəvi ətraf mühit monitorinqi və nəzarəti funksiyalarından əlavə, bu istiqamətdə vətəndaş cəmiyyətinin geniş təbəqələrinin ətraf mühitin monitorinqinə cəlb edilməsi, vətəndaş məsuliyyətinin yüksəldilməsi tədbirləri yer alacaqdır. İştirakçı büdcə əsasında ətraf mühit sahəsində proaktiv ictimai layihələrin (məsələn, ərazinin təmizlənməsi, təmizləyici qurğuların tikilməsi) həyata keçirilməsi üçün institusional baza yaratmaq lazımdır.

7. Ənənəvi mədəniyyətin qorunması, ənənəvi həyat tərzinin dəstəklənməsi və işsizliyin azaldılması, ənənəvi sənətkarlığın davamlı inkişafına şərait yaratmaq vasitəsi olan ekoloji və etnoqrafik turizm. Ekoloji və etnoqrafik turizmin

gücləndirilməsinin optimal formaları yerli əhalinin maraqlarını təmsil edən təşkilatlarla tərəfdaşlıq proqramları və layihələrin həyata keçirilməsini əhatə edir.

3.2.4.Məqsəd 4-ün həyata keçirilməsi istiqamətləri: sosial-iqtisadi inkişafın səmərəli idarə olunması, regiondakı dövlət və bələdiyyə orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığı, hesabatlılığı və effektivliyinin artırılması kimi məsələnin həllini nəzərdə tutur.

1. *Layihə idarəetməsi*. Layihə idarəçiliyi prinsiplərinin daha intensiv tətbiqi səylərin sosial-iqtisadi siyasətin ayrı-ayrı sahələrində konkret, görünən nəticələrinin əldə edilməsinə cəmlənməsini təmin edəcəkdir. Layihə yanaşmasının həyata keçirilməsinin məkan forması şəhər aqlomerasiyalarının inkişafının aktual problemlərini həll etmək üçün bələdiyyələrarası iqtisadi əməkdaşlıq assosiasiyaları institutunun tətbiqi olacaqdır;

2. *Effektiv büdcə*: regional büdcənin səmərəliliyinin artırılması, o cümlədən iştirak büdcəsinin inkişafı (təşəbbüskar ictimai layihələrin birgə maliyyələşdirilməsi);

3. *Qənaətcil region*: regionun icra hakimiyyətləri və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, dövlət və bələdiyyə iştirakı ilə müəssisələrin və bölgədəki təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə qənaətcil region konsepsiyasında nəzərdə tutulmuş mexanizmlərin həyata keçirilməsi; əhaliyə, sahibkarlığa və qeyri-kommersiya sektoruna göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyətindəki inzibati maneələrin azaldılması;

4. *Açıq hökumət*: açıq hökumət prinsiplərinin həyata keçirilməsi;

5. *İdarəetmədə iştirak*: hökumət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti arasında tərəfdaşlıq yolu ilə sosial müqavilənin yeni prinsiplərinin həyata keçirilməsi;

6. *Innovasiyaların maliyyə bazası*: bank sisteminin, sığorta və pensiya təminatı sistemlərinin region iqtisadiyyatı və sosial sahənin müasirləşdirilməsinə, bilik iqtisadiyyatının inkişafına müvəqqəti sərbəst vəsaitlərin istiqamətləndirilməsinə yönəldilmiş yeni alət və iş formalarının inkişafı.

3.3.Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində turizmin inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsi

Beynəlxalq və yerli təcrübə göstərir ki, turizm sektoru ölkənin məşğulluğuna, gəlirlərinə və istehsal potensialına, eləcə də digər sahələrin inkişafına mühüm təsir göstərir. Turizm sektoru daim dəyişən demoqrafik və müxtəlif coğrafiya ilə sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektordur. Statistik təhlillərə əsaslanan proqnozlar turizmin ölkə iqtisadiyyatında nə qədər önəmli olduğunu göstərir.

Turizmin təsiri üç əsas kateqoriyaya bölünür:

- Birincisi, burada biz digər sektorların turizmin əhəmiyyətinə birbaşa və dolaylı təsirini qeyd edirik. Bundan əlavə, turizm sektoru keçid dövrünü yaşayan və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas gəlir mənbəyidir;
- İkincisi, regionların sosial-iqtisadi inkişafı və turizmin məşğulluğa təsiri;
- Üçüncüsü, ölkədə səmərəli infrastruktur yaratmaqla turizmin inkişafı bir çox rayonlarda və kənd yerlərində zəruri olan infrastruktur obyektlərinin yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır.

Bunlardan başqa, uğurlu turizm strategiyası ölkənin beynəlxalq miqyasda imicini yaxşılaşdırmağa kömək etdiyindən, turizm həm də ölkələr üçün marketinq vasitəsi rolunu oynayır.

Biz 2010-2019-cu illərdə turizm məqsədilə Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların ümumi sayına diqqət yetirəcək, 2010-cu ilə müqayisədə xarici turistlərin sayı 61 faiz artmışdır (<https://www.stat.gov.az/-2021>). Yaxın gələcəkdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, o cümlədən Qarabağ bölgəsində turizmin inkişafı sayəsində turistlərin sayı bir neçə dəfə arta bilər. Bu möhtəşəm rayon qədim tarixə, unikal fauna və floraya, tarix-mədəniyyət abidələrinə, bulaqlara, meşələrə, qədim qalalara malikdir. Xarici ölkələrin turizm sektoru mütəxəssislərinin rəyincə bu regionda aşağıdakı turist klasterləri yaradıla bilər: 1) Füzuli-Xocavənd-Şuşa-Laçın; 2) Füzuli-Cəbrayıl-Zəngilan; 3) Zəngilan-Qubadlı; 4) Kəlbəcər-Laçın; 5) Bərdə-Ağdam.

Məsələn, Laçın-Kəlbəcərdə qış-sağlamlıq turizmi, Qubadlı-Zəngilanda isə təbii-mədəni turizmi inkişaf etdirmək olar.

Qeyd edək ki, bu region Azərbaycanın tikintisində və sənayesində böyük əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif növ materiallar və faydalı qazıntılarla çox zəngindir. Rəngli daş yataqları Kəlbəcərdə, Cəbrayıl; Tikinti daşı - Şuşa, Xocavənd, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl; Merkuri-Kəlbəcər, Laçın; Qızıl - Ağdərə, Kəlbəcər, Zəngilan.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, termal turizm xəstələrin sağlamlıqları üçün geotermal mənbələrdən yararlanma bildikləri, eləcə də cəlbədicilərdə istirahət edə biləcəkləri müalicəvi turizm növüdür. Bu bölgədə çoxlu mineral suların olması bu turizm növünün inkişafına imkan verəcək. Bərpa üçün təkcə Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, həm də xarici turistləri cəlb edəcək yeni xəstəxanalar və sanatoriyalar tikmək lazımdır. Termal sağlamlıq turizminin ən mühüm faydaları aşağıdakılardır:

- ✚ Turizmin mövsümi xarakterini aradan qaldırır;
- ✚ Mehmanxana müəssisələrində yüksək doluluğun təmin edilməsi;
- ✚ Müxtəlif hədəf bazarlara çatmaq üçün turizmin şaxələndirilməsi;
- ✚ Turizm baxımından inkişaf potensialı olan regionlar üçün imkanların yaradılması.
- ✚ İş yerlərinin yaradılması.

Termal turizm və sağlamlıq turizmi iştirakçılarının sayının artırılması üçün əsas tövsiyələr aşağıdakılardır:

- ✓ Qarabağın rayonlarında kurort komplekslərinin abadlaşdırılması lazımdır;
- ✓ Yerli turizm mərkəzlərinin yaradılması;
- ✓ Termal turizm müəssisələri yenidən strukturlaşdırılmalı və xidmətlərin keyfiyyəti yüksəldilməlidir;
- ✓ Xidmət, təhlükəsizlik və gigiyena baxımından keyfiyyət standartları müəyyən edilməlidir;

- ✓ İnkişaf etmiş ölkələrin termal turizm təcrübəsi uğurlu layihələr üçün əsas ola bilər;
- ✓ Termal turizm müəssisələrində kadrların ixtisasının artırılması lazımdır;
- ✓ Sağlamlıq turizmi daşıyıcılarını əks etdirən kataloqların hazırlanması, müxtəlif tibbi xidmətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ Sağlamlıq turizminin xəritəsini yaratmaq lazımdır, onun üzərində tibb müəssisələri yaradılacaq;
- ✓ Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin turizm brendi təbliğ edilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, istehlakçılar aşağıdakı amillərə əsaslanaraq sağlamlıq turizmi sahəsində biznesə üstünlük verirlər:

- Daha yaxşı xidmət almaq;
- Yüksək tibbi texnologiyaların əldə edilməsi;
- Tibbi xidmətlərin dəyərini azaltmaq;
- Yaşlıların və əlillərin müalicə almaq istəyi;
- Müalicədən əlavə səyahət etmək və mədəni məkanları ziyarət etmək istəyi;
- Xidmətlərin keyfiyyəti.

Dünyada gəndən proseslər fonunda normal düşüncəli cəmiyyət üzvləri hər zamankından daha çox insan təkrar emal etmək, plastikləri azaltmaq, yerli alış-veriş etmək və sağlam qidalanmaq, enerji və suya qənaət etmək və ümumiyyətlə yaşıl elementləri gündəlik həyatlarına daxil etmək istəyir. Regionda ekoturizm məhsulları yaratmaq üçün məharətlə istifadə edilməli olan böyük təbii sərvətlər var. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə eko otellərə güvənmək lazımdır. Yaşıl otellər bütün forma və ölçülərdə və məsuliyyət səviyyələrində olur, lakin bu otellərin bütün xüsusiyyətləri karbon emissiyalarını minimuma endirmək və ətraf mühitə müsbət təsir göstərmək üçün işləmək kimi ümumi məqsədi paylaşır. Oteli yaşıl edən bir neçə əsas aspekti bunlardır: 1) Enerji qənaəti əməliyyat xərclərinə nəzarət etmək və azaltmaq və emissiyaları minimuma endirməyə kömək etməklə, otellərə əhəmiyyətli faydalar gətirir. 2) Suya qənaət: Suyun təkrar emalı və filtrasiya sistemləri quraşdıraraq, otellər

qonaqların gözündə marka dəyərini artırarkən uzun müddətdə əhəmiyyətli miqdarda pula qənaət edə bilərlər. İsveçrədəki Whitepod kimi ən ekoloji cəhətdən təmiz otellər və ekoloji cəhətdən təmiz otel kurortlarından bəziləri dünyanın ən texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş və innovativləri arasındadır. İstər kənd kurortunda, istərsə də tənha bir adada işləsəniz, hər bir oteldə emissiyaları azaltmaq və ətraf mühitə daha uyğun olmaq üçün çoxlu imkanlar var.

Bununla belə, ekootellər tək-cə bu ərazilərdə deyil, bütün ölkədə inkişaf etdirilməlidir. Ekoturizmin inkişafı üçün tək-cə mehmanxanalara deyil, həm də turizm şirkətlərinə, o cümlədən daxili və gəlmə turizmlə məşğul olanlara dövlət dəstəyi göstərilməlidir. Ekoturizmlə məşğul olan şirkətlərə subsidiyalar ayırmaqla bu turizm növünün dirçəlişini sürətləndirmək olar.

Ölkə üzrə meşə torpaqlarının payı 12,6 faiz təşkil edir. Postsovet məkanı ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycanda meşələrin payı kifayət qədər yüksəkdir ki, bu da ölkəni xarici turistlər üçün cəlbedici edir. Meşələr bütün canlı orqanizmlər üçün çox vacibdir və onlar planetimizin ağciyərləridir. Karbon qazını udmaqla ağaclar insan həyatı üçün vacib olan oksigeni buraxır. Ağac kökləri torpaqları gücləndirir, bütün ekosistemin onurğasını külək və su eroziyasından qoruyur, çünki torpaq eroziyası sürüşmə və toz fırtınaları kimi həyat üçün təhlükə yarada bilər. Ona görə də biz meşələrimizi qorumaq və onların qorunub saxlanması üçün hər şeyi etməliyik.

Azərbaycan Turizm İdarəsi (ATB) yeni və faydalı internet saytını istifadəyə verib. WhereisKarabakh.com saytı Qarabağı tanımaq üçün yaradılmış onlayn platformadır. Platformanın əsas məqsədi Qarabağın harada yerləşdiyini dünyaya göstərmək, eləcə də region haqqında bir çox maraqlı şeyləri öyrənməyə kömək etməkdir. İstifadəçi xəritədə istənilən nöqtəni seçib müəyyən ölkədən Qarabağa qədər olan məsafəni görə biləcək, həmçinin: tarix, xalçaçılıq və muğam sənəti, görkəmli şəxsiyyətlər, abidələr, qarabağ atları və s.

Regionda yeni layihələrin sürəti infrastrukturun sürətli inkişafına imkan verir. Kapital axınının istiqaməti regionun müxtəlif iqtisadi fəaliyyət növləri üçün uyğunluğu ilə müəyyən ediləcək.

Qarabağın əlverişli iqlimi və relyefi sayəsində ekoloji, dağ, qış, ekstremal və sağlamlıq turizminə qədər müxtəlif turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkündür. Müxtəlif sənaye sahələrinin və heyvandarlığın inkişafı üçün potensial var. Ən təsirli investisiyalardan biri kənd təsərrüfatına investisiyalardır. Biz bu imkanlardan maksimum yararlanmalı və Qarabağı təkcə Azərbaycanın deyil, dünyanın ən gözəl bölgələrindən birinə çevirməliyik.

Turizm sahəsində inkişaf ölkələrin təcrübəsinə istinadən söyləmək olar ki, turizmin iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətini və bu sahənin inkişafı üçün nələrin edilməsi lazım olduğunu ortaya qoyur. Məlum olur ki, regionda turizmin davamlı inkişafı onun iqlim şəraiti, relyefi, faydalı qazıntıları, meşə torpaqlarının payı kimi potensialı ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. İndiki şəraitdə bölgədə turizmin inkişafına kömək edəcək termal, sağlamlıq və ekoturizmin faydalarınıin hərtərəfli araşdırılması zərurətdir. Bu turizm növləri sayəsində çoxlu sayda turist cəlb etmək mümkündür. Regionda insanların istirahət edəcəyi, müalicə olunacağı böyük sanatoriyaların yaradılması perspektivləri mövcuddur. Bura Təbiət həvəskarları və orqanik məhsullara üstünlük verənlər üçün isə ekoturizm idealdır. Nəzərdə tutulan layihələrin reallaşması nəticəsində regiona səyahət edən şəxslərin ətraf mühitə zərər vermədən istirahət etməsi və eyni zamanda turistlər bəyəndiklərini tapa biləcəkləri istəkləri həyata keçəcək.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasında mühüm addım iqtisadi və turizm potensialı oldu. Azərbaycan hökuməti Qarabağ bölgəsində, ərazilərin azad edilməsindən az sonra rayonların yenidən qurulması işlərinə dərhal başladı. Demək olar ki, dərhal Füzuli rayonunda yeni hava limanının və Füzuli-Şuşa istiqamətlərində yolların təməli qoyuldu. Hökumətin fəaliyyətinə İtaliya və Türkiyə də qoşulub. İsrail, Macarıstan, Yaponiya və digər

ölkələrin nümayəndələri regionun yenidən qurulmasında iştirak etməkdə maraqlı olduqlarını bildiriblər.

Azərbaycan Turizm Bürosu (ATB) 2020-ci ildə onlayn olaraq keçirilən London təşkil olunmuş Dünya Səyahət Bazarı sərgisində Qarabağın turizm potensialını diqqətə çatdırıb. ATB nümayəndələri Azərbaycanda turizm tendensiyaları və cari planlar, o cümlədən Qarabağ bölgəsi və ona bitişik ərazilərin turizm imkanları haqqında fikir mübadiləsi aparmışlar. Sərgidə Asiya, Avropa, Şimali Amerika və Körfəz ölkələrindən olan şirkətlərin nümayəndələri ilə əsasən işgüzar əlaqələrin bərpası və inkişafı, şəbəkənin genişləndirilməsi və brendin inkişafına yönəlmiş ümumilikdə 110 onlayn görüş keçirilib.

Vətən Müharibəsində qələbədən keçən müddət ərzində Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialının öyrənilməsi və inkişafı istiqamətində fəal işlərə başlanılıb. Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən Qarabağda turizmin inkişafı strategiyasının layihəsi hazırlanıb, 2023-cü ilədək Şuşa şəhəri üçün rekreasiya bazasının formalaşdırılması, Qarabağa turist Qələbə marşrutunun təşkili istiqamətində işlər aparılır. Son zamanlar turizm potensialının sərgilərdə və digər beynəlxalq məkanlarda təbliği və reklamı istiqamətində də addımlar atılır. Bu istiqamətdə növbəti addım bir gün əvvəl İstanbulda başlayan regionun ən böyük sərgisi EMITT 2022-də atılmışdır.

Bir il əvvəl Qarabağın yerlə-yeksan edilmiş şəhər və kəndlərinə səfər edən, erməni vandalizminin miqyasını şəxsən qiymətləndirən bəzi xarici ekspertlər infrastrukturun, sosial və kommunal obyektlərin tezliklə bərpası və abadlığın bərpası ideyasına kifayət qədər şübhə ilə yanaşırdılar. Müvafiq olaraq, bölgənin rekreasiya potensialının inkişaf etdirilməsi imkanları yalnız çox uzaq gələcəkdə nəzərdən keçirildi.

Dövlət Turizm Agentliyi (DTA), Azərbaycan Turizm Bürosu (ATB) və digər ixtisaslaşdırılmış strukturlar Qarabağ bölgəsinin işğaldan azad edilmiş ərazilərinin, xüsusən də şəhərin potensialının qiymətləndirilməsi və turizm potensialının reklamı

istiqamətində genişmiqyaslı işlər aparır. Şuşa. Bu məqsədlə ötən il Azərbaycan bir sıra beynəlxalq turizm sərgilərində və digər ixtisaslaşmış forumlarda iştirak etmiş, burada ölkənin turizm potensialı üçün yeni imkanlar nümayiş etdirilmişdir. Bu iş 2022-ci ildə də davam etdirilib: 9-12 fevral tarixlərində İstanbulda təşkil olunan Şərqi Aralıq dənizi ölkələrinin Beynəlxalq Turizm və Səyahətlər Sərgisində (BTSS- 2022) DTA və ATB mütəxəssisləri milli stenddə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin turizm potensialını təqdim ediblər.

EMITT 2022 sərgisi Qarabağın turizm potensialının beynəlxalq səviyyədə tanındılmasının yeganə nümunəsindən uzaqdır: keçən il Azərbaycan Avropa, Türkiyə, Çin, postsovet ölkələri və s.-də ixtisaslaşmış forumlarda öz potensialını fəal şəkildə nümayiş etdirib və investorları cəlb edib. Ötən ilin oktyabrında keçirilən Qarabağın Yenidənqurulması, Yenidənqurulması və İnkişafına dair I Azərbaycan Beynəlxalq Sərgisi - Qarabağı yenidən qur-2021 də bu baxımdan çox uğurlu olmuşdur. Qarabağı yenidən qur forumunda investisiya təşəbbüslərinin bir hissəsi, məsələn, Cocuq Mərcanlıda artıq fəaliyyət göstərən suvenir istehsalı müəssisəsi, eləcə də özəl qurumlardan bir sıra təkliflər təqdim olunub: məsələn, termal, dağ-qış, ovçuluq, kənd təsərrüfatı və yaşıl turizm. Belə təkliflərin sayı artmaqda davam edir və Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin məlumatına görə, bu ilin yanvar ayının sonunadək Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznesini inkişaf etdirməyə hazır olan 950-yə yaxın sahibkarlar müraciət daxil olub. Təhlillər göstərir ki, belə təkliflərin təxminən 7%-i turizm və otelçilik, balneoloji kurortların inkişafı və s. sahələri əhatə edir.

2021-ci ildə görülən işlərin miqyası və Qarabağ bölgəsinin nəqliyyat, enerji, su, telekommunikasiya və digər infrastrukturunun dirçəldilməsi istiqamətində bu il nəzərdə tutulan tədbirlər, eləcə də ərazilərin təmizlənməsi istiqamətində atılan addımlar onu göstərir ki, çox qısa zamanda kommersiya fəaliyyəti üçün şərait yaradılmış və əhalinin geri qaytarılması prosesinə başlanılmış ola bilər. Xüsusilə, regionda aviasiya infrastrukturu sürətlə formalaşır, bunsuz xarici turistlərin kütləvi şəkildə qəbulu sadəcə olaraq mümkün deyil. Ötən ilin oktyabrında Füzuli rayonunda

beynəlxalq hava limanı istifadəyə verilmiş, Zəngilan və Laçında beynəlxalq hava limanlarının tikintisini sürətləndirmək məqsədilə hazırlıq işləri sürətləndirilmişdir. Bu hava limanlarının istifadəyə verilməsi Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun turizm potensialının inkişafına töhfə verəcək, yerli və beynəlxalq turistlərə regionun zəngin imkanlarından yararlanmağa şərait yaradacaq.

Təqribi hesablamalara görə 2023-cü ildə Şuşa şəhərində turistlərin qəbulu üçün turizm infrastrukturunun əsas elementləri formalaşacaq. Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Şuşa 2023-cü ildə türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilib və hazırda orada müvafiq infrastruktur yaradılır ki, bu da gələn il turistlərin qəbulu üçün zəmin yaradacaq.

Paralel olaraq, Dövlət Turizm Agentliyinin xətti ilə Qələbə marşrutları konsepsiyası çərçivəsində layihələr hazırlanır. Bu tipdən olan təşəbbüslərə mədəni irs, o cümlədən qədim Alban məbədləri, Qarabağ xanlığının irsi, İpək Yolu, bütövlükdə Qarabağ bölgəsi, xüsusilə Şuşa, Hadrut, Füzuli, Suqovuşan, Şərqi Zəngəzurun təbiət mənzərələri və tarixi abidələri, burada ekoloji, sağlamlıq, mədəni, təbii, dağlıq və qış turizmi zonalarının inkişafı kimi layihələr daxildir. Bununla əlaqədar, ötən il DTA və bir sıra digər müvafiq qurumların xətti ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm potensialı ilə bağlı araşdırmalar aparılıb, yeni bir turizm məkanı və regionun turizm potensialınınin dirçəldilməsi məqsədi ilə Qarabağda Regional Turizmin İnkişafı Strategiyası hazırlanıb. Strategiyanın ilkin layihəsi çərçivəsində artıq Yolumuz Ağdama, Yolumuz Füzuliyə və Yolumuz Xocavəndə daxil olmaqla turizm marşrutlarının konsepsiyası hazırlanıb. Ağdam rayonunda Şahbulaq qalası ətrafında turizm infrastrukturunun yaradılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülüb. Öz növbəsində, Ağdam və Füzuli şəhərlərinin turizm potensialının qiymətləndirilməsi üzrə konsepsiyalar hazırlanır, Ağdamın regional işgüzar turizm mərkəzinə çevrilməsi planları işlənib hazırlanır və təkliflər irəli sürülür. İrəli sürülən təkliflərdən, həyata keçirilən infrastruktur layihələrinin gedişatından bəlli olur ki, bu layihələrin bir çoxu yaxın illərdə həyata keçiriləcək, ən 2025-ci ilə qədər işğaldan azad edilmiş ərazilərə 1 milyona yaxın yerli və xarici turist səfər edə bilər.

Qeyd edək ki, yaxın gələcəkdə Qarabağ bölgəsi, ilk növbədə Kəlbəcər, Laçın və Şuşa şəfali bulaqları, dağ havası ilə sağlamlıq turizminin inkişafı üçün ideal bazaya çevrilə bilər. Burada Yuxarı və Aşağı İstisu, Kəlbəcər rayonunda Bağırsağ, Keşdək, Laçın rayonunda İliqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Sırlan və s. kimi məşhur şəfali bulaqlar var. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ dövründən analoji uğurlu təcrübə də olub. Belə ki, işğaldan əvvəl Kəlbəcər rayonunda İstisu kəndində iki böyük ümumittifaq əhəmiyyətli sanatoriya fəaliyyət göstərirdi ki, burada ildə 50 min nəfər müalicə olunur və istirahət edirdi. Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müxtəlif qaz-kimyəvi tərkibli və müalicəvi əhəmiyyətə malik 120-yə yaxın mineral su yatağı var və bu regionda balneoloji kurortlar və rekreasiya zonaların yaradılması üçün ideal baza hesab oluna bilər. Qeyd edək ki, Azərbaycandakı şəfali bulaqların ümumi geoloji ehtiyatlarının təxminən 40%-ni təşkil edir.

Qubadlının füsunkar təbiəti və buradan axan dağ çayını- Bazarçayın təbii mənzərələri səyahətçiləri cəlb etmək üçün çox perspektivlidir. Öz növbəsində Qarabağın mirvarisi olan Şuşa şəhəri və onun zəngin təbiəti, dağlıq mənzərəsi və məşhur Çətir şalalələri ilə ətrafı idman, ekoloji və mədəni turizm klasterinin formalaşması üçün idealdır. Artıq bu gün bəzi mehmanxana şəbəkələri Azərbaycanın digər beynəlxalq kurortları - Şahdağ və Tufandağ kimi burada mehmanxana kompleksləri və əyləncə mərkəzləri yaratmaq planlarını həyata keçirirlər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqata əsasən aşağıdakı nəticə və təklifləri formalaşdırmaq olar:

- ✓ turizmin inkişafını stimullaşdıran əsas amillərdən biri əmək qabiliyyətinin bərpa edilməsinin zəruriliyidir
- ✓ turizm insanların daimi yaşayış və iş yerindən kənar yerlərdə hərəkəti və qalması zamanı yaranan münasibətlər və hadisələrin məcmusudur
- ✓ turizm sənayesinə qoyulan investisiyalar həm ölkə daxilində, həm də xaricdə investisiyadan arzu olunan gəliri əldə etmək üçün ona uzunmüddətli investisiya şəklində maliyyə resurslarının istifadəsi kimi baxılmalıdır
- ✓ investisiya mühiti regionun investisiya cəlbediciliyi ilə investisiya fəallığı arasındakı əlaqənin nəticəsi olaraq qiymətləndirilir
- ✓ dövlətin investisiya siyasətinin regionların investisiya potensialının, investisiya prosesinə cəlb olunan infrastrukturun inkişafına yönəltməməsi zəruridir
- ✓ Azərbaycanda turizm obyektlərinin sayı 2006-cı illə müqayisədə 2020-ci ildə 2,3 dəfə artmışdır
- ✓ 2005-ci illə müqayisədə Azərbaycanın turizm sektorunda çalışanların sayı 2,7 dəfədən çox artmışdır
- ✓ Covid-19 pandemiyasının mənfi təsirləri nəticəsində mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayı 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə 2,3 min nəfər və ya 13,7% bəndi qədər azalmışdır
- ✓ 2019-cu ildə turizm sənayesi üzrə əldə olunmuş mənfəətin həcmi 2005-ci illə müqayisədə 7,4 dəfə çox olmuşdur, lakin Covid-19 pandemiyasının neqativ təsirləri altında nəticəsində 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin mənfəətinin həcmi mütləq ifadədə 196,8 mln. man, nisbi ifadədə 3,6 dəfə azalmışdır
- ✓ 2005-ci illə müqayisə 2019-cu ildə Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların sayı 2,5 dəfə artmışdır, lakin Covid-19 pandemiyası nəticəsində 2020-ci ildə ölkəni ziyarət edən xarici vətəndaşların sayının 2019-cu illə müqayisədə 75% azalmışdır

- ✓ Azərbaycanda turizmin rəqabətqabiliyyətlilik indeksinin ən yüksək göstəricisi də 2013-cü ildə 3,97 olmuşdur, 2019-cü ilin yekunlarına əsasən bu indeks 3,8 təşkil etmişdir
- ✓ müalicə turizminin inkişafı üçün ölkəmizdə mövcud olan nəhəng təbii potensiala baxmayaraq, müalicə məqsədilə Azərbaycana gələn xarici vətəndaşların sayı eyni məqsədlə xaricə gedən Azərbaycan vətəndaşlarının sayından təxminən 4 dəfə azdır.
- ✓ işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya əsaslanan və qlobal rəqabət qabiliyyətinə malik yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır
- ✓ işğaldan əvvəl Kəlbəcər rayonunda İstisu kəndində iki böyük ümumittifaq əhəmiyyətli sanatoriya fəaliyyət göstərirdi ki, burada ildə 50 min nəfər müalicə olunur və istirahət edirdi
- ✓ işğaldan azad edilmiş ərazilərin əsas güclü tərəfi zəngin təbii ehtiyat, enerji, turizm və rekreasiya potensialının qorunmasıdır
- ✓ işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatında innovativ fəaliyyətin aktivləşdirilməsi həm turizm sektorunda, həm də inkişafı 2022-ci ildən sonrakı dövrlərdə xüsusilə nəzərə çarpacaq yeni sahələrdə müşahidə ediləcəkdir
- ✓ qısamüddətli və ortamüddətli perspektivdə regionun əsas inkişaf prioritetləri ağıllı iqtisadiyyat, rəqabətli insan kapitalı, sağlam mühit və effektiv idarəetmə olacaqdır
- ✓ regionun inkişafının strateji hədəfi innovasiyaya və qlobal rəqabətə əsaslanan, yeni iqtisadi modelin formalaşması nəticəsində əhalinin həyat keyfiyyətini artırmaqdır
- ✓ Qarabağın qonşu regionlarla iqtisadi inteqrasiyasının genişləndirməklə, yeni təbii ehtiyat mənbələrinə əlçatanlığını təmin edəcək və regionun milli nəqliyyat sistemindəki rolunu gücləndirəcəkdir
- ✓ regionda tibbi klasterə daxil olan fəaliyyət növləri genişləndikcə, sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi üçün texnologiya klasterinə çevriləcəkdir

- ✓ ənənəvi mədəniyyətin qorunması, ənənəvi həyat tərzinin dəstəklənməsi və işsizliyin azaldılması, ənənəvi sənətkarlığın davamlı inkişafına şərait yaratmaq vasitəsi olan ekoloji və etnoqrafik turizmin inkişafı və gücləndirilməsinin optimal formaları yerli əhalinin maraqlarını təmsil edən təşkilatlarla tərəfdaşlıq proqramları və layihələrin həyata keçirilməsinin zəruri edir
- ✓ yaxın və orta müddətli perspektivdə Laçın-Kəlbəcərdə qış-sağlamlıq turizmi, Qubadlı-Zəngilanda isə təbii-mədəni turizmi inkişaf etdirmək məqsədə uyğundur
- ✓ termal turizm xəstələrin sağlamlıqları üçün geotermal mənbələrdən yararlanma bildikləri, eləcə də cəlbedici yerlərdə istirahət edə biləcəkləri müalicəvi turizm növüdür. Bu bölgədə çoxlu mineral suların olması bu turizm növünün inkişafına imkan verəcək
- ✓ termal turizm müəssisələrində kadrların ixtisasının artırılması, sağlamlıq turizmi daşıyıcılarını əks etdirən kataloqların hazırlanması, sağlamlıq turizminin xəritəsinin yaradılması, müxtəlif tibbi xidmətlərin müəyyənləşdirilməsi zərurət kəsb edir
- ✓ regionda ekoturizm məhsulları yaratmaq üçün məharətlə istifadə edilməli olan böyük təbii sərvətlər mövcuddur və yaxın gələcəkdə burada eko otellərə güvənmək olar
- ✓ Qarabağın əlverişli iqlimi və relyefi sayəsində ekoloji, dağ, qış, ekstremal və sağlamlıq turizminə qədər müxtəlif turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkündür
- ✓ Müqəddəs Şuşa şəhərinin 2023-cü ildə türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi və hazırda orada müvafiq infrastrukturun yaradılması, gələcək il turistlərin qəbulu üçün zəmin yaradacaq
- ✓ Yeni Qarabağ insanların yaşaması üçün ən yaxşı bir yer olmağa çalışmalı və Azərbaycan iqtisadiyyatının artımı üçün lokomotiv region olaraq inkişaf etməyə başlamalı, qonşu ərazilər üçün inkişaf mərkəzinə çevrilməli, ölkənin milli iqtisadiyyatının innovativ inkişafını təmin etməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, Bakı, 2021.
2. Azərbaycanca turizm, Statistik Məcmuə (2015). Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 218 səh.
3. Azərbaycanca turizm, Statistik Məcmuə (2017). Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 145 səh.
4. Abdullayeva F. (4 may 2011), Azərbaycan turizmi: bu gün və sabah. Elmi-praktik konfrans, Turizm İnstitutu. Mədəniyyət qəz., səh. 3-5.
5. Abdullayeva F. (27 may 2011), Bakı Turizm İnformasiya Mərkəzi yeni layihələr həyata keçirəcək. Mədəniyyət qəz., 10 səh.
6. Abdullayeva F. (3 avqust 2012), Turizm xidməti sahəsində irəliləyişlər var. Mədəniyyət qəz., 7 səh.
7. Cavadov R.C., Baxışov R.R., (2022), İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dövriyyəyə inteqrasiyasının ölkənin turizm sektorunun dayanıqlı inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi. Tikinti iqtisadiyyatı və menecment – elmi-praktiki jurnal №2, səh. 217-225.
8. Cavanşir L. (4 may 2011), Turizm sənayesi tarixinin yubiley səhifəsi. Bakı fəhləsi qəz., 4 səh.
9. Cavanşir L. (13 avqust 2011), Azərbaycan Turizm Agentliyi ölkənin turizm imicini gücləndirmək üçün çalışır. Bakı fəhləsi qəz., səh 1-3.
10. Dünya İnvestisiya Hesabatı 1999, Birbaşa Xarici investisiya və inkişafın çağırışı. 1999, 542 səh.
11. Əliyeva H. (15 aprel 2010), Uğurları möhkəmləndirmək vaxtıdır: daxili turizm sənayesində keyfiyyətli sıçrayış ölkə iqtisadiyyatının inkişafının tərkib hissəsidir. Azərbaycan Xəbərləri qəz., səh. 1.

12.Xəlilov A., Karu N., (2014), Gəncə-Basar, Quba-Xaçmaz, Qəbələ, Bərdə və Şəki. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi, 145 səh.

13.İsabalayeva İ. (2019), Azərbaycanca xarici turistlərin sayı iki dəfədən çox artıb. Trend İnformasiya Agentliyi, səh 14.

14.Qasımov R. (2001), Beynəlxalq turizm bazarı: nəzəriyyə və təcrübə. 204 səh.

15.Orucov R. (14 aprel 2010), Azərbaycanca sosial turizm yaranacaq. E-xo qəz., səh. 8.

16.Salayeva A. (2013), Azərbaycan ITB Berlin 2013 beynəlxalq turizm sərgisinin tərəfdaşı olub. İqtisadiyyat, səh. 37-39.

17.Səyahət və “Turizm Rəqabətliyi Hesabatı 2009. Dünya İqtisadi Forumu, 2009, Cenevrə-İsveçrə 497 s.

Rus dilində

1.Александрова А. (2002), Международный туризм. учебник для вузов, М.: Аспект Пресс - 470 стр.

2.Азар В. (1975), Введение в экономику иностранного туризма. М.: Клавинтурист, 87 стр.

3.Бабарицкая В.К., Малиновская О.Ю. (2004), Туристический менеджмент. учебник, М.: Альтерпрес, 288 стр.

4.Бандурин А.В., Чуб. Б.А. (1998), Инвестиционная стратегия Корпорации на региональном уровне. М.: - Наука и экономика, 132 стр.

5.Боголюбов В.С., Быстров С.А., Боголюбова С.А. (2009), Экономическая оценка инвестиций в развитие туризма. учеб. пособие для студентов, М.: Издательский центр Академия, 272 стр.

6.Буйленко В.Ф., Туризм. (2008), учебник, Ростов н/д: Феникс; Краснодар: Неоглори, 416 стр.

7. Быстров О.Ф., Поздняков В.Ю., Прудников В.М. и др. (2008), Управление инвестиционной деятельностью в регионах Российской Федерации, Монография /.: ИНФРА-М, 358 стр.

8. Вецканов Г. (2007), Экономическая безопасность. Учебник для вузов. СПб: Питер 384 стр.

9. “Вклад туризма в торговлю и развитие” / (3–7 мая 2010) Конференция Организации Объединенных Наций по торговле и развитию, Женева

10. Вякина И.В., Александров Г.А., Скворцова Г.Г. (2012), Инвестиционная среда региона: сущность и компоненты системы, Российское предпринимательство, (№ 16 (214)), 384 стр.

11. Гудзь П. (2003), Механизм развития курортно-рекреационных зон в современном сознании, док. Автореф. дис. Экономические науки, Донецк, 11 стр.

12. Дементьева С. (2002), Правовые основы внутреннего и международного туризма. Учебник – Томск: Изд. ТПУ, 114 стр.

13. Дурович А. (2012), Организация туризма. Учебник. - СПб: Петр., 320 стр.

14. Дюмазедиер Ж. (1974), Социология досуга, Амстердам, научное издательство Elsevier, 231 стр.

15. Иконина Л. (2005), Инвестиции. Учеб. пособие, М.: Экономист, 478 стр.

16. Кириченко А: (2010), Методические основы оценки инвестиционной привлекательности предприятий сферы туризма, Вестник Омского университета, № 4, 253 стр.

17. Коновалов Д. (2005), Роль туризма как составной части сферы услуг в современных международных экономических отношениях., Автореф. дисс. экн. наук, Москва 25 стр.

18. Корностаева Л. (2011), Привлечение иностранных инвестиций в туристическую отрасль, М: Социально-экономические явления и процессы, № 8 (030), 264 стр.

19. Николаенко Д. (2001), География отдыха. Учебник для старшеклассников, М.: Гуманитарные науки. изд. центральный ВЛАДОС, 288 стр.

20. Партлов К. (1994) Актуально ли высшее образование в сфере гостеприимства?, Тренер по гостиничному туризму, (вып. 6 (3), 168 стр.

21. Рзаев М.К., Джаббаров А.Х. (2011), Туризм и современность: Нахчыванская Автономная Республика. Новосибирск, 160 стр.

22. Савельев Ю.В., Толстогузов О.В. (2008), Управление развитием туризма в регионе. Петрозаводск: Изд-во КарНЦ РАН, 141 стр.

23. Салимов Л. (2009) Сущность инвестиционной деятельности и ее значение в управлении региональной экономикой. Вестник Челябинского государственного университета, № 9, 288 стр.

24. Саргина Ю. (2007), (№ 40, том 16), Проблемы инвестиционного развития инфраструктуры туристической отрасли России. Известия РГПУ339 стр.

25. Старостина Е. (8 апреля 2010), Комфорт и сервис: Укрепление этих позиций поднимет индустрию туризма на новый уровень., газ. Каспий 4 стр.

İngilis dilində

1. Berneker. P. "Methods support the development of tourism" / Tranch Research Journal. 2015, 112 p.

2. Porter M. (2005), "Competition" M. Williams publishing house, 608 p. (p.220).

3. "The Legatum Prosperity Index 2015". Legatum Institute, 2015, 41 p.

4. UNWTO Tourism Highlights, 2017 Publication of the World Tourism Organization Key Indicators of Tourism, 2017.

Internet resursları

1. <http://www.trend.az/azerbaijan/social/2285204.html> -2016
2. <http://www.aitf.az/ru-opennews/2687.41.html> - 2017
3. <https://www.google.com/search?q=M%C4%B0CE-2017>
4. <http://www.eunwto.org>-2017
5. https://www.azerbaijans.com/content_911_az.html-2018
6. <https://tourism.gov.az/>-2020
7. <https://www.tourismboard.az/az-2020>
8. <https://president.az/az/articles/view/>-2021
9. <https://www.stat.gov.az/>-2021
10. <https://report.az/turizm/turizm-sahesinde-yeni-dovlet-standarti-qebul-edilib/-2022>
11. <https://www.google.com/search-ITB-Berlin>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Əmək bazarının əsas sosial-iqtisadi göstəriciləri (min nəfər).....	32
Cədvəl 2: 2005-2021-ci illərdə turizm sektorunda çalışanların sayının dinamikası (min nəfər).....	33
Cədvəl 3: Mehmanxaların və mehmanxana xidməti göstərən subyektlərin gəlirləri, xərcləri və mənfəətinin dinamikası (mln.man).....	35
Cədvəl 4: Azərbaycana gələn əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin sayının dinamikası (min nəfər).....	36
Cədvəl 5: Azərbaycanı ziyarət edən xarici ölkə vətəndaşlarının və digər ölkələri ziyarət edən Azərbaycan vətəndaşlarının sayının dinamikası.....	49
Cədvəl 6: Azərbaycanı ziyarət edən digər ölkələrdən olan şəxslərin və dünyanın yerdə qalan ölkələrini ziyarət edən Azərbaycan vətəndaşlarının sayının dinamikası.....	51
Cədvəl 7: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin güclü, zəif tərəflərinin, imkan və təhdidlərinin SWOT təhlili.....	63

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: Porterin rəqabətli romb modeli.....	31
Şəkil 2: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin kompleks marketinqi və brendinqi.....	60
Şəkil 3: Sosial-iqtisadi siyasətin prioritetləri.....	66

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Azərbaycanda mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin sayının dinamikası.....	28
Qrafik 2: 2005-2021-ci illərdə turizm sektorunda məşğul olanların sayının dinamikası (min nəfər).....	34
Qrafik 3: Turizm müəssisələrinin məcmu mənfəətinin dinamikası (min manat).....	36
Qrafik 4: Azərbaycanın sərhədlərini keçən xarici vətəndaşların sayının dinamikası (min nəfər).....	50